

Микола Павлович Ковальський
(1929-2006)

THE NATIONAL UNIVERSITY OF OSTROH ACADEMY

FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS

SCHOLARLY STUDENT ASSOCIATION
NAMED AFTER OLEXANDER OHLOBLYN

UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

TERRA INCOGNITA

STUDENT SCHOLARLY JOURNAL

VOLUME 4

*Dedicated to the memory of Professor Mykola Kovalskyi
(to the 90th anniversary of his birth)*

Ostroh
2019

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

TERRA INCOGNITA

СТУДЕНТСЬКИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ВИПУСК 4

*Присвячено пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського
(до 90-річчя з дня народження)*

Острог
2019

Засновник: Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина
факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

УДК 001.891 (082) : 929

ББК 72

*Рекомендовано до друку радою факультету міжнародних відносин
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 8 від 27 березня 2019 року)*

Редакційна колегія:

Мартинюк Назар (головний редактор), **Немирська Кристина** (заступник головного редактора), **Мартинюк Олександр** (відповідальний редактор), **Лагода Оксана** (відповідальний секретар), **Поліщук Ірина** (упорядник), **Годжал Світлана**, **Зубицька Дарія**, **Мирончук Валерій**, **Симонович Дмитро**, **Фомін Олександра**.

Наукова рада:

Атаманенко А. Є., доктор історичних наук, професор, директор НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара», декан факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Августюк М. М., кандидат психологічних наук, старший викладач, заступник декана з наукової роботи факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Трофимович В. В., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії імені М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Рудько С. О., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри країнознавства Національного університету «Острозька академія»

Рибачок І. О., кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії імені М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія»

Terra Incognita : студентський науковий журнал / Ред. кол.: Мартинюк Н., Немирська К., Мартинюк О., Лагода О. та ін. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2019. Вип. 4 : Присвячено пам'яті професора Миколи Павловича Ковальського (до 90-річчя з дня народження). 136 с.

Журнал наукових праць містить результати наукових досліджень студентів факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія». Усі статті присвячені актуальним питанням історії України, всесвітньої історії, історії дипломатії та туризму. Також увазі читача пропонуються матеріали про діяльність Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина.

Редакція залишає за собою право скорочувати і редагувати рукописи. Рукописи не рецензуються і не повертаються. Думки, висвітлені в статтях, можуть не збігатися з точкою зору редакції. За точність викладеного матеріалу, фактів, імен, географічних назв та посилань несуть відповідальність автори публікацій.

УДК 001.891 (082) : 929

ББК 72

© Наукове товариство студентів та аспірантів
імені Олександра Оглоблина

© Українське Історичне Товариство, 2019

© Автори статей, 2019

Зміст

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

Карманчиков Володимир

ОСВОЄННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVII – XIX СТ.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ	7
--	---

Косюк Інна

НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	13
--	----

Поліщук Ірина

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УМОВАХ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»	19
--	----

Лагода Оксана

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА	25
--	----

Мартинюк Олександр

ПРОЦЕС ДЕПОРТАЦІЇ ТА ПРИМУСОВІ РОБОТИ У НІМЕЧЧИНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ОСТАРБАЙТЕРІВ	31
--	----

ВОЛИНІАНА. ОСТРОГІАНА

Цибро Анна

ЗАРОДЖЕННЯ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ	39
--	----

Дідух Марина

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ВОЛИНІ 1921-1926 РР.	47
---	----

Садовський Сергій

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ НА ВОЛИНІ У 1944-1946 РР.	57
---	----

Симонович Дмитро

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ МЕЖИРІЧА	65
---------------------------------------	----

Зубіцька Дарія

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВОЛИНІ У XVIII СТ.	70
---	----

Ткачук Маріна

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОНАСТИРІВ ВОЛИНИ У XVIII СТОЛІТТІ	82
--	----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ. ТУРИЗМ

Костюкевич Інна

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКА В ПЕРІОД СЕНГОКУ ДЖІДАЙ	91
---	----

Гаврилюк Денис

КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО	98
---	----

Закотюк Назарій

УЧАСТЬ ДЕЛЕГАЦІЇ УНР В ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ	106
--	-----

Мартинюк Назар

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ УНР У 1948-1992 РОКАХ	113
---	-----

Фомін Олександра

РОЗВИТОК МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ В ОАЕ В XXI СТОЛІТТІ	118
--	-----

ПОДІЇ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ САЛОН ПЕДАГОГІВ ВИХОВНОГО ЦИКЛУ В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ	126
---	-----

Мартинюк Назар, Немирська Кристина

ВСЕУКРАЇНСЬКІ КОНКУРСИ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У 2018-2019 НАЧАЛЬНОМУ РОЦІ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ	129
---	-----

ІНФОРМАЦІЯ ПРО СКЛАД КОЛЕГІЇ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛЮБЛИНА У II СЕМЕСТРІ 2018-2019 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

132

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	134
------------------------------------	------------

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ

Карманчиков Володимир,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 94 (477) «16/18» : 930.1

ОСВОЄННЯ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В XVII – XIX СТ.: ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ В РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті йдеться про вивчення теми заселення та освоєння Південно-Східного регіону України. В хронологічному порядку висвітлено дослідження даної проблеми істориками від періоду встановлення радянської влади до здобуття незалежності України.

Ключові слова: історіографія, колонізація, освоєння, Південь України, степова Україна, заселення, козацтво, поселення.

The article deals with the topic of settlement and development of the South-Eastern region of Ukraine. Chronologically, the study of this problem of historians from the period of the establishment of Soviet power to the achievement of Ukraine's independence was highlighted.

Keywords: historiography, colonization, development, South of Ukraine, steppe Ukraine, settlements, Cossacks, colony.

Тема заселення та освоєння південно-східного регіону українських земель була і залишається предметом дослідження багатьох істориків різних періодів. Вивчення даної проблеми почалося раніше XX ст., адже цю тему не могли оминути також і дослідники козацтва: саме козаки були безпосередніми учасниками заселення степового регіону.

У статті розглядається вивчення теми заселення Південно-Східних земель України істориками радянського періоду та сучасного, в розумінні періоду незалежної України. В хронологічному порядку розглянуто основні та найважливіші наукові дослідження істори-

ків, які приділяли увагу зазначеній проблемі. Характер і ступінь вивчення теми змінювався протягом цього періоду, на що впливали і зовнішні чинники (втручання влади та вплив ідеології на погляди та дослідження історичної науки, що характерно для радянського періоду).

Своєрідним містком в даній темі між дорадянським та власне радянським періодами став видатний український історик, основним напрямком досліджень якого була історія Слобідської України, Д. Багалій. В своїй праці, присвяченій заселенню Південної України, професор виділяє головні аспекти: заселення запорозькими козаками; державна колонізація; народна; чужоземне заселення [1]. Він засуджував дії царського уряду, наголошував про первинну роль запорозького козацтва в початковому освоєнні регіону [1, с. 16]. Багалій виділяє декілька шляхів заселення земель: «вихідцями з Великоросії й України, з одного боку, та чужеземними поселенцями – з другого» [1, с. 36]. В розділі про запорожців він зазначає, що саме їхні поселення стали основою багатьох майбутніх міст. Окремо він виділяє Катеринослав, який «вирос із запорожського поселення» [1, с. 32]. Автор також згадує військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія та деякі міста, наприклад Бахмут [1, с. 36].

Остаточне встановлення радянської влади на українських землях супроводжувалося поступовим ускладненням наукової діяльності вчених, що не могло не відобразитися на історичних дослідженнях. Особливо важкого удару завдали репресії 20-30-х рр. проти науковців, що не обминуло й істориків. Окрім фізичних втрат історична наука постала перед суттєвою проблемою: ідеологічним втручанням в бачення та трактування тих чи інших історичних подій, явищ, фактів тощо.

Фактично першим комплексним дослідженням теми стала узагальнююча праця відомої української дослідниці Н. Полонської-Василенко, в якій вона вперше представила цілісну картину процесу колонізації південно-східних земель, спираючись на архівні матеріали та праці попередників [10]. Окрему увагу, як і згадуваний раніше Д. Багалій, Н. Полонська-Василенко приділила увагу таким явищам, як створення російським урядом військово-господарських поселень, таких як Нова Сербія, Слов'яносербія. Вона наголошувала на неефективному результаті таких поселень, зробивши головний висновок – результатом цієї політики стало підкорення Січі [10, с. 221]. Цікаво, що історію заселення південно-східного регіону дослідниця розпочинала з доказу того, що ця територія ніколи

не була пустою, що на теренах Запорозьких Вольностей з давніх часів по хуторах, зимівниках, слободах мешкало осіле населення. На півночі Вольностей наприкінці XVII – на початку XVIII ст. існували не лише окремі хутори, а й великі села й слободки – Кодак, Самарь, Монастирище, Звонецька Балка (існували вже в XVI ст.), Романів Яр, Тройницьке, Жовте, Орловщина, Кузьмин Яр, Чаплине, Спаське, Ясеновате, Лозовий Яр, Залізне [10, с. 31-32].

Значного розвитку набула радянська історична наука у вивченні сторінок української історії в 60-70-х рр. Відбувається розширення кола досліджень й поширюється інтерес до краєзнавчих досліджень, місцевої історії. Яскравим прикладом цього може слугувати масштабне дослідження з історії українських земель, які входили до складу Радянського Союзу. Мова йде про ґрунтовне багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР» [2-5]. До підготовки видання було залучено велику кількість істориків, краєзнавців. Серед них був один із найбільших знавців та дослідників історії Донбасу (зокрема періоду колонізації), Василь Олексійович Пірко, про якого йтиметься далі [13, с. 104]. Ця праця має також позитивне значення в тому, що робота над підготовкою активізувала історичні та власне краєзнавчі дослідження. Беззаперечно, дане видання мало велике значення для розвитку історичних відомостей про українські території, але не можна не звернути уваги на такий недолік праці, як ідеологічне нашарування. Тому інформацію потрібно сприймати з певною долею критичного ставлення та розуміння тогочасної заангажованості.

Наступною важливою віхою є фундаментальне дослідження історика В. Кабузана [6]. В своїй монографії, яка вийшла в 1976 р. він запропонував принципово новий погляд на деякі аспекти проблеми. Кабузан в своїх працях доводив, що освоєння Півдня почалося раніше, але розвитку йому не давала постійна турецько-татарська загроза; також автор залучив великий обсяг архівних матеріалів, наголошуючи на недоліку їх попереднього вивчення. Кабузан навів аналіз статистичних джерел, на основі яких подав кількість населених пунктів; етнічний склад населення; динаміку заселення тощо [6, с. 51-73]

Серед досліджень 80-х рр. слід виділити змістовну працю професора В. Тимофієнка [14]. В своїй монографії він висвітлює розвиток міст в другій половині XVIII ст., їх чисельність, національний склад, соціальну структуру, динаміку економічного зростання [14, с. 216]. Тимофієнко детально описує міста, розділяє за типом

(Бахмут – військове, Маріуполь – торгівельне, Донецьк – адміністративне тощо); також подає плани міст. Окрему увагу автор приділяє фортецям, які були «попередниками» міст [14, с. 13-35].

Поступово переходячи до сучасного періоду, потрібно виділити ґрунтовні дослідження історика В. Пірка, який приділив велику увагу даній темі [9]. Результатом його досліджень стала велика кількість монографій та змістовних праць, статей, присвячених темі колонізації та розвитку Південно-Східного регіону України, оскільки історія Донбасу була центральною в науковій діяльності цього історика [13, с. 104].

В. Пірко є своєрідним поєднувачем двох розглядуваних періодів, оскільки частина його праць була за часів радянського періоду. Автор провів глибоке вивчення теми, детально висвітлив фактично усі аспекти проблеми: охарактеризував види освоєння територій, економічну складову розвитку міст, соціально-етнічний склад населення, та багато інших важливих аспектів. Історію заселення земель В. Пірко поділив на чотири етапи:

1) XVI – перша половина XVII ст. (основна роль в процесі колонізації належала донському та запорозькому козацтву, яке поступово витісняє з регіону кримських та ногайських татар);

2) друга половина XVII – початок XVIII ст. (в другому періоді переважає народна колонізація, яка поєднується із заходами влади щодо зміцнення впливу в регіоні. Народна колонізація посилилась після Андрусівського миру);

3) середина XVIII ст. (з цього періоду і надалі переважає державна колонізація);

4) остання чверть XVIII ст. [9, с. 98-101].

Серед важливих відомостей Пірко також наводить висновок, що внаслідок міграцій як українського так і неукраїнського населення в регіоні були представлені понад 30 етносів, серед яких (в останній чверті XVIII ст.):

- українці (понад 61% загальної чисельності населення);
- росіяни (20,5%);
- греки (7,3%);
- вірмени (6,1%);
- молдавани (2,5%);
- решта – трохи більше 2% населення краю [9, с. 101].

Фактично, науковий доробок В. Пірка став своєрідним підсумком та узагальненням всіх попередніх праць (згадуваних істориків, як Д. Багалій, В. Кабузан, В. Тимофійко та ін.).

Розглядаючи період сучасної історіографії, кін. 90-х – XXI ст., потрібно відмітити, що увага до даної теми приділяється переважно в регіонах, яких власне торкається тема. Це діяльність таких науково-дослідних центрів як Донецький, Одеський, Запорізький, Дніпровський університети [12, с. 90].

Даної теми дослідники торкаються переважно в розрізі власних досліджень з різних історичних тем. Переважають наукові доробки краєзнавчих досліджень.

Серед таких можна навести приклад О. М. Посунько, яка присвятила свою монографію історії Нової Сербії та Слов'яносербії [11]. Причиною створення військових напівавтономій дослідниця називала необхідність захисту кордонів в умовах відсутності природних рубежів, господарче освоєння було більше наслідком цього, ніж ціллю, завданням було також зміцнення впливу Російської держави в регіоні, попередження виникнення народних рухів [11, с. 37-39].

У кін. 90-х – поч. XXI ст. історик В. Мільчев висвітлював історію болгарського населення Південної України XVII ст. [8]. В своїй монографії він аналізував сербсько-болгарську колонізацію на українських землях. Перший досвід сталої південно-слов'янської колонізації, на думку автора, не зовсім вдалий. Мета – зміцнення позицій в регіоні, поставити під контроль місцеве населення, була досягнута не в повній мірі, а частково. Автор погоджується зі згадуваною вище О. М. Посунько – соціально-економічні та політичні зміни в другій половині XVIII ст. певною мірою викликані заснуванням Нової Сербії і Слов'яносербії. Як і інші переселенці, болгари шукали там, де краще – з Нової Сербії йшли до Слов'яносербії, потім в польові полки або в Запоріжжя, потім поверталися знову до старих місць [8, с. 56].

Серед інших, наприклад, дослідження І. Лимана, який вивчав роль православної церкви в заселенні Півдня України та довів, що церковне будівництво було безпосередньо пов'язане з політикою російської держави, яка через будівництва церков посилювала свій вплив на населення [12, с. 91]. Також дослідження Д. Каюка, предметом якого є дворянство. Автор проаналізував динаміку змін чисельності дворянства регіону розглядуваного періоду [7, с. 11].

Таким чином, можна побачити, що найбільш комплексні та глибокі наукові дослідження з теми освоєння та заселення Південно-Східної України були зроблені науковцями радянської доби. Історіографія даної теми сучасного періоду представлена фактично

однією особою значного масштабу – В. Пірко, який зробив значний внесок у вивчення та узагальнення наукових відомостей з даної проблеми. Інші сучасні дослідження переважно зосереджені в наукових центрах власне Південно-Східного регіону України та в працях окремих науковців.

Список використаних джерел і літератури:

1. Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Харків : Союз, 1920. 112 с.
2. Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетровська область / А. Я. Пашенко та ін. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1969. 958 с.
3. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область / П. О. Пономарьова та ін. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1970. 922 с.
4. Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область / В. І. Петрикін та ін. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1970. 765 с.
5. Історія міст і сіл УРСР. Луганська обл. / Ю. Ф. Пономаренко та ін. Київ : Головна ред. Укр. рад. енциклопедії. АН УРСР, 1968. 940 с.
6. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). Москва : Наука, 1976. 307 с.
7. Каюк Д. Г. Формування Катеринославського та Херсонського дворянства в 60-ті рр XVIII ст. – на поч. XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2002.
8. Мільчев В. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1999. 236 с.
9. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII ст. / Український культурологічний центр. Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
10. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734-1775). Мюнхен, 1960. Ч. I. 222 с.
11. Посуňко О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998.
12. Стешенко Н. Л. Сучасна українська історіографія заселення Степової України в XVI – XVIII ст. *Український селянин*. 2006. Вип. 10. С. 90-94.
13. Темірова Н. Василь Пірко – дослідник по життю. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 100-109.
14. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. Киев : Наукова думка, 1984. 218 с.

Косюк Інна,
науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 94 (477.87) «18» : 314

НАСЕЛЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ В КІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті проаналізовано соціальний та національний склад населення Закарпаття в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Цей період був часом поступового зростання чисельності в містах та селах. Саме на цьому тлі робиться спроба систематизувати всі наявні статистичні дані про тогочасне населення Закарпаття.

Ключові слова: Закарпаття, етнічний склад, соціальна структура, русини.

The article analyzes the social and national composition of the population of Transcarpathia in the late XVIII – first half of the XIX century. This period was a time of gradual increase in the number of cities and villages. It is against this background that an attempt is made to systematize all available statistics about the then Transcarpathian population.

Keywords: Transcarpathia, ethnic composition, social structure, Rusyns.

Кінець XVIII століття – перша половина XIX століття був тим періодом, коли досить явним стало те явище, котре називають кризою феодално-кріпосницької системи. Разом з тим розпочався процес зародження у її надрах зародків капіталістичного укладу, що в свою чергу, вплинуло і на соціальний склад населення Закарпаття.

Наприкінці XI століття (в 1263 р.) складається Боржавський «королівський» комітат із центром у селі Боржава, а потім у Берегах, через що комітат був названий Березьким. У XIII столітті його центром стало м. Берегсаз (з 20-х років і до сьогодні його українська назва Берегово). До його складу входили сучасні Берегівський, Мукачівський, Свалявський, Воловецький та Іршавський райони. Невелика територія комітату, розташованого на лівому березі р. Тиса, після Першої світової війни залишилася в складі Угорщини.

Угочанський комітат, що виник у 1262 р., одержав свою назву від зниклого у середні віки села Угоча. Він був найменшим з усіх 67 комітатів Угорщини. Після Першої світової війни частина його території, розташованої за Тисою, увійшла до складу Румунії. Центром комітату у XIX столітті став Севлюш (нині Виноградово).

Найбільшим із закарпатських комітатів був Марамороський, територія якого наприкінці XIX століття займала 10 354 кв. км і в ньому проживало 268 281 чоловік. До нього входили нинішній Хустський, Тячівський, Рахівський і Міжгірський райони. Затисянська частина комітату з його адміністративним центром Сігетом після Першої світової війни увійшла до складу Румунії [1, с. 93].

На початок XIX ст. у чотирьох закарпатських комітатах проживало 468 838 осіб, з них: русинів – 234 266, угорців – 119 816, словаків – 13 857, румунів – 64 917, німців – 10 351, євреїв – 24 589, греків – 1 042. Якщо ж розподілити населення за релігійною приналежністю, то греко-католиками було 317 252 чоловіки [1, с. 193], решта – православні.

Поступово змінювалася й демографія міст і містечок. Кількість населення збільшилася приблизно на 70-80%. В Ужгороді на початку XIX ст. проживало близько п'яти тисяч чоловік, а в середині століття – майже сім тисяч, у Берегові – відповідно 2 100 та 3 360, у Мукачеві – 3 150 та 6 500 [4, с. 314] тощо.

У Севлюші на початку XIX ст. проживало 3 150 чоловік, у Хусти – майже 3 200, у Вишкові – 2 900, у Тячеві – близько 2 000, у Вилоку – 1 800 чоловік.

Усього в містах і містечках проживало близько 60 тисяч чоловік, що становило 8-9% населення краю.

Ступінь урбанізації в краї був менший, ніж у Західній Україні, але вищий, ніж у центральних районах Угорщини, де із 59 комітатів у 13 взагалі не було поселень міського типу, а в 29 комітатах не було королівських міст [3, с. 282].

У чотирьох комітатах було шість міст з населенням від 4 до 6 тисяч чоловік, п'ять королівських міст і близько 20 містечок [1, с. 193].

Змінювався і соціальний та національний склад населення міст. У першу чергу скорочувалася кількість дворянства, селян з наділами, желярів, і, навпаки, зростала кількість купців, ремісників, підмайстрів, учнів та інтелігенції.

Наприклад, у Мукачеві, в 1817 році, проживало 320 дворян, 117 селян з наділом, 447 желярів, 12 купців, а в 30-х рр. уже було 260

дворян, селян із наділом – 31, желярів – 365, купців – 26 [1, с. 258].

В Ужгороді протягом першої половини XIX ст. вдвічі зросла кількість населення, зайнятого у ремеслі, промисловому виробництві і на щоденних роботах. У містах з'явилося чимало людей інтелектуальної праці.

Уже на початку XIX ст., за підрахунками П. Сови, в Ужгороді проживало 26 хористів, 35 знавців латині та 25 осіб, що володіли угорською мовою [3, с. 282]. У містах зростала кількість вчителів, службовців установ, обліковців торгівлі, лікарів, вихователів, та ін.

Значні соціальні зміни, що свідчили про розвиток капіталістичних відносин, мали місце у всіх містах і містечках Закарпаття.

Зазнав змін і національний склад міст. Якщо в містах значну кількість населення становили угорці, німці, євреї, греки, вірмени, то протягом першої половини XIX ст. збільшилося русинське населення. Із сіл в міста переселялися ремісники, чорноробочі, розорені селяни і навіть частина русинської шляхти. Зростала кількість майстрів, купців та інтелігенції русинського походження. Русинське населення в містах Закарпаття зросло до 25-27% [2, с. 65-66].

Власниками великих маєтків були графи Дьєрдь і Дюла Аппоні, графині Юлія та Жофія Стараї, граф Янош Баркоці, поміщики Петроваї, Понграц, Віцманді (Ужанський комітат), сім'ї графів Каролі, Телекі, Толді, Корніш, баронів Стойко, Фішер, поміщики Рейті, Погань, Соплонцої (Марамороський комітат), сім'я баронів Яноша та Сігізмунда Перені, поміщик Менгерт Ловняї (Угочанський комітат) [1, с. 297] та багато ін.

У Березькому комітаті площа землеволодінь Мукачівської латифундії графа Шенборна займала 2 400 квадратних км. Цьому австрійському магнатові належали 174 великих села та міста Мукачево, Берегово, містечка Береги, Свалява, Вари, Нижні Ворота, які нараховували близько 7 600 дворів.

За деякими підрахунками в Ужанському комітаті на початку XIX ст. графу Стараї належало 6 900 хольдів (1 хольд \pm 0,43 га) землі, поміщику Баркоці – 6 тис. хольдів. Тисяча хольдів угідь належала поміщику Віцманді. Ці три землевласники в сорока селах мали понад 500 селянських дворів. Близько 4 970 селянських дворів належали поміщикам Угочанського комітату [1, с. 308].

Восьми уніатським монастирям, в тому числі Мукачівському, Імстичівському, належало близько тисячі хольдів землі та 300 селянських дворів [5, с. 43].

Селяни Закарпаття (у кінці XVIII – першій половині XIX ст.) ділились на різні групи, підгрупи, розряди і відрізнялися між собою юридичним становищем, характером і розміром повинностей та платежів, величиною наділу.

Основними групами були поміщицькі та державні селяни, а також – монастирські, які в свою чергу поділялись на кріпосних (урбаріальних), желярів і напівжелярів (наймитів). Чисельно незначною було група вільних селян, лібертинів. Окрему категорію селян становили німецькі колоністи, які селились на поміщицьких і казенних землях на договірних засадах.

Поміщицька земля оброблялась залежними селянами (кріпаками) за нормами, встановленими урбаріальною реформою Марії-Терезії (70-і рр. XVIII ст.), які у 1836 році були закріплені законом, схваленим австрійським королем Фердинандом V.

За урбаріальним законом 1836 року і далі залишались попередні, «терезіанські», розміри основних селянських повинностей, а саме: грошовий чинш, «велика дев'ятина» – натуральна данина, 52-денна, з тяглом, або 104-денна, «піща», панщина від повного наділу (телеку), 12-18-денна панщина желярів і напівжелярів. Згаданий закон скасовував лише другорядні натуральні повинності «малої дев'ятки» і «кулінарій».

Дворянам-землевласникам належали не тільки монопольне право на землю, а й влада над селянами-кріпаками. Останні підлягали юрисдикції, яка здійснювалася патримоніальними поміщицькими судами.

Історик Г. Бідерман, характеризуючи правове становище закарпатських селян, відзначав, що хоча «терезіанське врегулювання і визначило розміри панщинних повинностей, але згодом їх не завжди дотримувались, і було неможливо кріпосним селянам протиставити даному гнітові справедливість, оскільки дворянське комітатське управління, куди вони повинні були перш за все звертатись, було їх суддею».

У свій час скасовані Йосифом II тілесні покарання селян згодом були відновлені. За невиконання панщини або інших феодальних повинностей кріпак міг бути заарештований, покараний палицями, закований в кайдани і кинутий до в'язниці. Численні документи Закарпатського обласного державного архіву розповідають про свавілля і знущання поміщиків над селянами, розкривають класовий характер дворянського суду, всевладдя феодальних магнатів.

Архівні документи засвідчують, що не менше 4/5 усіх кріпосних селян Закарпаття виконували панщинні поовинності. Зокрема, в 30-х рр. XIX ст. по Ужгородській казенній домінії панщина становила понад 300 тисяч днів [5, с. 87].

За словами угорського історика Й. Перені, «українським селянам Верховини доводилось виконувати феодальні повинності на низинних землях поміщиків, внаслідок чого вони тижнями не бачили рідних сіл» [5, с. 194].

У 40-х рр. XIX ст. селяни Закарпаття виконували у поміщицьких маєтках понад двадцять видів панщинних повинностей. Розміри панщини за користування наділами далеко перевершували передбачені реформою і законом 1836 року норми.

Поміщики відбирали в селян значно більше сільськогосподарських продуктів, ніж передбачалося десятиною. Селяни п'яти сіл Мукачівсько-Чинадіївської домінії графа Шенборна (с. Павшино, Ключарки, Нове Давидково тощо) у 1841 році внесли зернової дев'ятини в півтора рази більше, ніж у 1830 році [2, с. 36]. Значну частину врожаю, зібраного селянами на їх наділах, привласнювали і казенні домінії.

Поруч з панщиною, дев'ятиною, десятиною селяни-кріпаки сплачували поміщикам грошові податки, вносили плату за випасання худоби на полонинах, луках, в лісах. Селяни говорили про управителів Мукачівсько-Чинадіївської домінії, що «пан заставляє давати не дев'ятину, а половину» [3, с. 202].

Сільські жителі виконували чимало повинностей і на користь феодально-кріпосницької держави (податки, будівництво казенних шляхів, укріплення берегів річок тощо).

Дані статистики за 1846 р. показують, що в чотирьох закарпатських комітатах нараховувалось 5 419 земельних наділів, якими користувалися 15 233 кріпацькі родини, 51 359 желярів, відбуваючи відповідні феодальні повинності. Вони проживали у 689 населених пунктах. Зокрема, в с. Ясіня проживало 3 870 чол., Рахові – 2 500, Великому Бичкові – 2 000, Колочаві – 2 340, Ізі – 2 650, у с. Репинному – 2 230.

Таким чином, у Закарпатті у кінці XVIII – першій половині XIX ст. майже вся земля належала поміщикам, казенним домініям та церкві у містах та селах. Селянам-кріпакам залишалась мізерна кількість земель.

Своєрідна економічна ситуація та зміни у демографічній ситуації міст суттєво вплинули на соціальний склад краю, а поступове

зростання соціального гніту викликало поступове загострення як соціальних суперечностей, так і піднесення національно-визвольного руху в майбутньому.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гранчак І. М. Нариси історії Закарпаття. Ужгород : ГРВВ Закарпатоблуправління ПП, 1993. 436 с.: 76 с. іл.
2. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья. Борьба крестьян Закарпатья против феодального гнета и католического порабощения в XV – XVIII вв. Томск : Изд-во Томського университета, 1959. Ч. 2. 243 с.
3. Сова П. Минуле Ужгорода. 2 вид. Ужгород, 1992. 358 с.
4. Тронько П. Т., Бажан М. П., Білогуров М. К. Історія міст і сіл Української РСР : Закарпатська область. Київ, 1969. Т. 7. 812 с.
5. Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини та класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Львів, 1965. 250 с.

Поліщук Ірина,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 281.9 (477) : 32 (430)

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УМОВАХ ПОЛІТИКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В РЕЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»

У статті висвітлено становище Української православної церкви в умовах німецької окупації. Проаналізовано періоди діяльності УПЦ в рейхскомісаріаті «Україна». Охарактеризовано засоби політики, які впроваджувала німецька адміністрація щодо УПЦ.

Ключові слова: рейхскомісаріат «Україна», СД, духовенство, німецька окупація, УАПЦ, УПЦ.

In the article highlights the position of the Ukrainian Orthodox Church in the conditions of the German occupation. The periods of activity of the UOC in the Reichscommissariat "Ukraine" are analyzed. The policy tools implemented by the German administration regarding the UOC are described.

Keywords: Reichscommissariat «Ukraine», SD, clergy, German occupation, UAOC, UOC.

Період гітлерівської окупації 1941-1944 років вплинув на формування і розвиток церковних структур на території рейхскомісаріату «Україна». Всебічний і глибокий аналіз відносин влади з церквою сприяє подоланню тієї складної ситуації, що існує в українському православ'ї й дотепер. Враховуючи історичний досвід, можна розв'язати існуючі проблеми церковного життя на Україні.

Організаційне оформлення Української Православної Церкви в роки німецького режиму досі залишається малодослідженою сторінкою в історії українського православ'я. До її висвітлення зверталися І. Власовський, Ю. Волошин, О. Лисенко, А. Смирнов, В. Гордієнко, Н. Стоколос. Особливий науковий інтерес викликають праці Ю. Волошина «Українська Православна Церква в роки німецької окупації» та А. Смирнова «Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944». Варта уваги

праця нідерландського історика, професора Центру досліджень Голокосту та геноцидів в Амстердамі К. Беркгофа «Жнива розпачу». Праці російського історика М. Шкаровського висвітлюють становище УПЦ в руслі російської ідеологічної доктрини.

Позитивно оцінюючи науковий доробок вказаних авторів, варто зауважити, що ця проблема досі потребує детального вивчення.

Мета нашого дослідження полягає у висвітленні становища Української Православної Церкви в умовах політики німецької окупаційної влади в рейхскомісаріаті «Україна».

Після нищівної політики радянської влади УПЦ зазнала великих втрат. Духовенство пізнало негативний досвід більшовицького панування, майже усе церковне і монастирське майно було ліквідоване, а частина духовенства емігрувала [3, с. 42]. Не визнаючи релігії, більшовики провадили боротьбу з віруючими, переслідували їх, масово зачиняли або й взагалі руйнували храми. З приходом німецької влади на територію України та створенням рейхскомісаріату «Україна» розпочався новий етап в історії Української Православної Церкви.

З самого початку окупації гітлерівці планували перетворити українські землі в німецьку колонію. Беручи до уваги чинну ситуацію, німецька окупаційна влада вдалася до гнучкої політики. У перші місяці свого перебування в Україні вона намагалася заручитися підтримкою місцевого населення. Для цього активно проводилася агітаційна робота, яка мала на меті поширити ідею визволення німецькою владою України від більшовизму. Одним із засобів ідеологічного впливу на українське населення мала стати церква. Досліджуючи шлях УПЦ в рейхскомісаріаті «Україна», можна прослідкувати еволюцію нацистської політики від лояльного ставлення до тотального контролю. Враховуючи це, становище УПЦ в рейхскомісаріаті умовно можна поділити на три періоди, які відображали загальне політичне та релігійне тло [3, с. 11].

Перший період тривав від початку окупації до 1 червня 1942 року. Цей період характеризувався значним пожвавленням церковного життя, відкриттям церков та богословських курсів, діяльністю церковних рад та єпархіальних управлінь, наданням свободи для парафіян і пояснювався чіткою політичною стратегією німців задля впливу на окупованих територіях.

Другий період тривав до 1943 року і характеризувався свідомим втручанням німецького уряду в релігійне і культурне життя України через побоювання політизації церкви після спеціального розпо-

рядження Е. Коха «Про правові відносини релігійних організацій».

Третій період тривав від 1943 року до кінця окупації. На даному етапі німецька влада вдалась до значних утисків і переслідувань церкви. Нацисти підпорядковували церкву своїй волі та поставили єпископів під контроль цивільної адміністрації.

З початком окупації нацисти почали поширювати ідею «боротьби християнського світу з безбожним більшовизмом». Саме ця ідея зумовила політику релігійної свободи в Україні [4, с. 12]. Для цього окупанти втілювали в життя свій стратегічний план: не перешкоджали відкриттю храмів, дозволяли організацію церковних рад та єпархіальних управлінь. Важливим завданням для німецького уряду було перешкодження проявів російського православ'я. Саме тому в церквах активно запроваджувалося богослужіння українською мовою [2, с. 136]. З цього часу були дозволені публічні богослужіння та звершення Таїнств, священники набули ще більшого авторитету серед населення. З'явилися дбайливо приховані до того часу святі образи, зріс попит на молитовники. Люди прагнули пізнавати Слово Боже. Як зауважував І. Власовський, до приходу німецької окупації храми так не відвідувалися [2, с. 136]. Все це мало великий позитивний вплив на УПЦ. В німецьких окупантах українське населення вбачало своїх рятівників. О. Лисенко наголошував, що масовість церковного руху давала привід радянській владі стверджувати, що гітлерівці вирішили відкрити в кожному селі по церкві [5, с. 112]. Розгорталася активна пропаганда через засоби масової інформації. Абсолютно всі видання України містили в собі повідомлення на релігійну тематику. Основною причиною успіху політики німецького уряду був негативний досвід українського народу за часів більшовицької влади. Саме це посприяло в подальшому розвитку Української автокефальної православної церкви та Української автономної церкви. Перепоною для німецької влади могло стати об'єднання цих церков. У грудні 1941 р. німецький уряд видав спеціальне розпорядження, в якому зазначалися принципи поведінки з українським населенням. В одному з пунктів містився указ про дозвіл діяльності обох церков лише в разі їхніх аполітичних настроїв [3, с. 69]. Політизація церкви означала б для німецької влади поразку їхнього політичного курсу.

Ідея створення єдиної національної православної церкви почала набирати обертів. Паралельно з цим серед українського населення ще більшої сили набирала ідея створення незалежної української держави. З цього приводу розпочалася посилена робота

спеціальних розвідувальних органів, вербування агентури. На меті німецький уряд мав викорінення національних і суверенних покликів українського народу. Вдалим засобом, відповідно до бурхливого розвитку автономної і автокефальної церков, німецький уряд вбачав підтримку розкольникських ідей серед населення. Своїм втручанням в міжконфесійні відносини вони ще більше ускладнювали непросту ситуацію, що склалася в українському православ'ї [4, с. 34].

Другий етап німецької політики на українських землях, як вже зазначалося раніше, розпочався з 1 червня 1942 року, а саме з розпорядження Е. Коха про відносини релігійних організацій. Виходячи зі змісту розпорядження, українським церквам та релігійним організаціям дозволялося існувати лише за умови їхнього підпорядкування німецькому уряду і відмови від політичної діяльності [6, с. 747]. Разом з цим змінювалися адміністративні принципи церков. Тепер духовенство цілком керувалося генерал-комісарами. У випадку порушення цих принципів на релігійну громаду генерал-комісар накладав штраф, або ж взагалі забороняв її діяльність [5, с. 144]. 1 жовтня 1942 року Е. Кох видав новий указ, в якому підкреслюється вагомий вплив німецької влади в структурно-організаційному житті церкви. Генеральний комісар мав вирішувати питання висвячення єпископів та їхнього призначення. Хіротонії мали проводитися архієреями лише з першочергового дозволу генерального комісара [8, с. 380]. Справи щодо зміщення священників також вирішувало німецьке урядове керівництво. До того ж, усі українські організації невиробничого і негосподарського характеру мали проходити реєстрацію в бургомістра або голови району. Необхідно зазначити той факт, що погляди Е. Коха та райхсміністра окупованих східних територій А. Розенберга на церковне питання відрізнялися. Радикалізм Е. Коха нерідко знаходив критику у висловлюваннях А. Розенберга. Так, після указу Е. Коха від 1 жовтня райхсміністр опублікував доповідну записку «Церковна політика в Рейхскомісаріаті «Україна», в якій різко критикував наказ Е. Коха, обґрунтовуючи це тим, що його плани суперечать німецьким цілям на Сході. Група релігійної політики відмовлялася розглядати це питання на засіданні в РКУ і навіть наполягала на звільненні рейхскомісара [3, с. 110].

Втручання в адміністративну систему церковних організацій було не єдиним заходом, який проводив німецький уряд у справах української церкви. Розвиток автокефальної і автономної церков відбувався значними темпами, що не могло непокоїти німецьке керівництво. Протягом 1942 року гітлерівці заборонили хіротонії для

єпископів, до того ж, духовенство мало проходити спеціальну реєстрацію в гебітскомісарів для проведення богослужінь. Деякі особи з числа духовенства були під підозрою в німецького уряду. Особливо це стосувалося єпископату автокефальної церкви. Їх часто звинувачували в підпільній діяльності. Особливих утисків зазнав єпископ Мстислав Скрипник, якого було звинувачено в створенні «підпільного клубу українських шовіністів» [7, с. 56]. Його патріотичні промови викликали занепокоєння німецького уряду. Випадок зі Скрипником не був поодиноким у практиці німецької політики. Крім утисків священників запроваджувалася пропагандистська політика. Було заборонено викладання Закону Божого в українських початкових школах, заборонялося висвітлювати церковне життя на сторінках газет та часописів, що до цього активно втілювалося в житті німецькими пропагандистами. Масового руху набував виїзд українського населення до Німеччини на роботу, адже на той час Німецька держава потребувала робочої сили на заводах, фабриках, промислових об'єктах задля сприятливих умов ведення війни. Саме через духовенство уряд здійснював агітаційну роботу. В проповідях священників нерідко лунали заклики до парафіян добровільно їхати на роботу до Німеччини.

8 жовтня 1942 року в історії УПЦ відбулася знакова подія. Представники автономної і автокефальної церков підписали «Акт поєднання». З самого початку німецький уряд уважно стежив за розвитком церков, тому крок поєднання викликав у них незадоволення. Боячись створення єдиної національної української церкви, гітлерівці не визнавали Собору і розпочали переговори з представниками духовенства від обох церков. Найбільше постраждав єпископ Мстислав Скрипник, якого було відіслано з Києва до Прилук [7, с. 60].

З вищезгаданого можна дійти висновку, що починаючи з 1942 року німецькі окупанти перейшли до прямого втручання в церковне життя. Прагнучи поставити православ'я під свій контроль, вони вжили багатьох методів задля досягнення цієї мети. Говорячи про розвиток УАПЦ в роки німецької окупації, не можна не згадати звинувачення в неканонічності, які кидали в бік настоятелям автокефальних церков. Російська історіографія і сьогодні намагається висвітлити УАПЦ як справу рук «сепаратистів» та «українських екстремістів». Зокрема, російський історик А. Шкаровський в своїй праці «Крест и свастика» ганебно називає Українську Автокефальну Православну Церкву «сектою липківців» [9, с. 458].

Третій період німецької окупаційної політики тривав з 1943-1944 рр. і обумовлювався загальною ситуацією на фронті. До того ж, на території України розгорнувся рух опору, який чинив активний супротив як радянським так і німецьким військам. Духовенство активно підтримувало визвольний рух, відмовляючись пропагувати окупаційний режим під час богослужінь та надаючи допомогу повсталим. Все це спонукало німецьке командування посилити репресії щодо українського духовенства. Генерал-комісарам було відведено роль управляючих адміністративним життям церковних громад. Були випадки розстрілів священників та їхнього ув'язнення. І. Власовський наводить дані, які вказують на число загиблих священників, а саме 83 [2, с. 188]. Як бачимо, третій період для православних церков в рейхскомісаріаті «Україна» виявився найважчим. Окрім матеріальних втрат, церква зазнала і людських.

Отже, політика нацистів на українських землях була досить різнобічною. Період німецької окупації мав величезний вплив на формування УПЦ. Релігійне життя на території України значно по-жвавилось в порівнянні з періодом більшовицької влади. Але незважаючи на здобутки, втручання світської влади в адміністративне життя церкви призупиняло її прагнення до суверенності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під владою нацистською владою. Київ, 2011. 455 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: у 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: XX ст., ч. 2. 399 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в період нацистської окупації. Полтава, 1997. 242 с.
4. Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис. канд. іст. наук. Київ, 1999. 189 с.
5. Лисенко О. Церковне життя в Україні: 1943-1946. Київ, 1998. 404 с.
6. Мартирологія українських церков : у чотирьох томах / упор. і зред. О. Зінкевич, О. Воронин. Торонто; Балтимор, 1987. Т. 1: Українська Православна Церква: документи, матеріяли, християнський самвидав України. 1207 с.
7. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930-1944. Київ, 2008. 326 с.
8. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003. 480 с.
9. Шкаровский М. Крест и свастика: Нацистская Германия и Православная Церковь. Москва, 2007. 512 с.

Лагода Оксана,
науковий керівник – Ярмчук Віталій Петрович, доктор історичних наук,
професор

УДК 94 (477) : 82.09

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ЩОДЕННИКОВИХ ЗАПИСАХ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Розглянуто «Щоденники» (1923-1929 рр.) С. О. Єфремова як історичне джерело, яке відображає суспільно-політичне життя радянської України 1920-х років. Діаріум містить важливий, подекуди унікальний матеріал.

Ключові слова: С. Єфремов, щоденники, его-документи, матеріали особового походження, українізація.

The author examines “The Diaries” written by S. Yefremov as a historical source, which reflects the social and political life of Soviet Ukraine in the 1920s. They contain a rich and, in some cases, unique material.

Keywords: S. Yefremov, diaries, ego-dokuments, materials of personal origin, ukrainization.

Для історії радянської України 1920-30-х років особливу цінність мають матеріали особового походження, адже завдяки его-документам можливо всебічно дослідити повсякденність. Дж. Тош вважав, що знайомство з неперевершеними «анналами» минулого, листами і щоденниками, допомагає висвітлити безпосередні, повсякденні думки і дії людей [13, с. 61-62]. «Щоденники» (1923-1929 рр.) [4] Сергія Єфремова займають особливе місце в контексті дослідження суспільно-політичного життя радянської України. Джерел такого типу збереглося порівняно небагато. 20 травня 1929 року С. Єфремов зазначив: «З причини останніх арештів виникла справжня паніка з нищенням документів, листів і т.п. До якої міри позалякуваний народ став, то й не сказати» [4, с. 766]. Незважаючи на всі небезпеки, які могли б спіткати автора нотаток, він мав мету, щоб в майбутньому його твори були опубліковані.

«Щоденники» Сергія Олександровича поєднують відбиток епохи та особистості, тобто вони містять не лише історичні факти, але й спостереження, настрої, оцінки учасника або очевидця подій.

Метою цієї розвідки є аналіз «Щоденників» С. Єфремова як історичного джерела, яке відображає суспільно-політичне життя радянської України 1920-х років.

Серед праць, присвячених проблемі, можна виділити роботи Л. Масенко [7], Н. Бойко [1], Н. Голубенка [3], Т. Нагорної [10], М. Жулинського [5], Ю. Мицика [8], Л. Кореневича [6].

Безумовно, центральною тематикою «Щоденників» є зображення історичних фактів, що стосуються панування радянського режиму. У творі літературознавця немало матеріальних прикмет доби. Часові реалії підпорядковані проблемам, які ніколи не перестануть хвилювати людство. Праця розповідає про декілька сюжетних ліній, які переплітаються між собою. Життя С. Єфремова – літературного критика, академіка УАН (з 1919 р.), віце-президента ВУАН (з 1922 р.) – неспокійне, переповнене страхом, адже свідомо людина, яка не відповідала радянській ідеології, була зайвою в «ідеальному» суспільстві. Зрозуміти і осмислити політику влади допоможе той факт, що Сергій Олександрович, небажаючи жити за радянськими правилами, зазнав утисків через те, що він відкрито не виступав проти режиму, але й не приховував свого негативного ставлення до більшовизму [2, с. 342]. Сергій Олександрович фіксує: «Я знаю – це тимчасове. Я знаю, це згине, як віск на огні. Але осада, біль, образа за слово людське, що знов опинилося в лещатах мертвої руки, стискають серце. І жаль бере на дурну людність, що не може собі витворити бодай абияких умов для справді людського існування, вічно кориться сліпій силі дурости, жорстокості, гніту» [4, с. 566].

«Щоденники» Сергія Єфремова доповнюють картину історичних подій цікавими спостереженнями. З огляду на це С. Єфремов пише, що впровадження «українізації» відзначилось безграмотністю її керівників. Вчителі української мови – неосвічені люди. Були такі випадки, коли звільняли висококваліфікованих працівників з посади педагога. Отож з упевненістю можна сказати, що це була політика «антиукраїнізації», а не навпаки. Проте програма діяла на території країни, основною метою якої було виявлення «справжніх» українців задля подальшої їх русифікації та асиміляції [11, с. 230]. Не знайдені «українізацією» непотрібні кадри викидали на вулицю, в кращому випадку, решту засилали в табори та тюрми. С. Єфремов неодноразово порушує проблеми політики більшовизму. Радянська влада використовувала доноси та допити як інструмент пошуку та виявлення інакодумців. Наприклад, у червні 1923 року Сергій Єфремов потрапив на допит, де його запитували про

«отношение к конструкции советской власти» [4, с. 130]. Академік спокійно відмовився давати відповідь на поставлене запитання, чим самим створив підозри та сумніви щодо нього у радянських колах.

Картина радянської ідеології досягла вершини цинізму, бридкості та антигуманності у 1929 році, адже в цей час набули поширення доноси, шпигунство та арешти проти української інтелігенції [1, с. 144]. До цих методів залучали навіть школярів. За свідченнями Сергія Єфремова, в Києві була створена «легка кавалерія» [4, с. 344], яка висліджувала та заявляла у належне місце про інакомислячих.

За своїм призначенням і суттю С. Єфремов, як літературний критик, був безпосередньо пов'язаний із Державним видавництвом. Проте і в цій сфері були проблеми – це брак паперу, коштів, жорстка цензура. 18-річний цензор Бабицький заборонив друкувати передмову Сергія Олександровича до твору О. Кониського, вважаючи, що вона неправильно написана. Цей випадок свідчить про неосвіченість представників більшовицької влади, яка хотіла «просіювати через сито цензури непотрібних їй людей». На сторінках «Щоденників» неодноразово сказано, що «совітська цензура куди причепливіша, і треба правду казати, дурніша за царську. Вона встановлює не тільки, чого не треба писати, а й те, що треба писати» [4, с. 477-479]. Таким чином була обмежена демократична преса для суспільства. Варто зазначити, що С. Єфремов відмовився від вакансії в комуністичній газеті, адже він був переконаний, що правду ніхто не дозволить йому писати, а напівправду він не зміг би [4, с. 406-407].

С. Єфремов у своїх мемуарах змальовує політику плановості, яку проводив уряд. План п'ятирічок не виконувався, а основними причинами цього були війни, соціально-економічні негаразди, некваліфіковані кадри [12, с. 107]. Та були випадки, коли плановість порушували через самих партійних керівників тоді, коли було потрібно та вигідно тільки їм. Запис від 26 травня 1928 р. свідчить: «З Харкова новий сюрприз: з 14 000 крб. на науку одрізано без жодного попередження половину. Це після того, як розподілено у нас цілу суму і частина наукових установ цілком свої асигнування використала, а друга – ні копійки не брала» [4, с. 638]. Отож плановість спричинила лише негативні результати для суспільства, проте не для більшовицької влади.

С. Єфремов зауважив, що для того, щоб політика колективізації проходила успішно, влада безпідставно відбирала землі у селян. Як наслідок, вони чинили опір за збереження власного майна. Для реалізації поставленої мети більшовики «переступали» через людей та їхні бажання. Ще однією насущною проблемою населення був дефіцит товарів, який особливо відчутний у 1920-х рр.

Мало чи не в кожному розділі С. Єфремов говорить про крах морально-етичних норм в «ідеальному» суспільстві: «Нещасні люди, і нещасний режим, що витворив тільки два сорти людей: падлюк, що замість людського голосу самим гавканням озиваються, і тремтячих, мовчущих індивідуумів, що забули, принаймні язика в роті мають. Трупом од усього цього тхне» [4, с. 564]. Тодішня реальність вражає. Наприклад, у дитячому притулку в м. Дегтярівці було зроблено 80 абортів дівчаткам по 14-15 років (вони жили в одному приміщенні разом з хлопчиками); сільські школи пустіють, через те, що батьки не пускають дітей навчатися, адже вони там «розбещаться». Сергій Олександрович був певен, що радянський режим свідомо вирощував нещасне покоління [4, с. 54].

Моральні цінності були сплюндровані, спотворені системою ідеології: «а тим часом на цих продавцях, шахраях, обманниках і брехунах думають соціалістичний лад будувати! Мало того: самі їх деморалізують, розбещують, потурають найгіршим інстинктам – і думають, що на тих найгірших інстинктах зіпруться, коли лиха година прийде. От у чому жах нашої сучасності» [4, с. 743]. На думку С. Єфремова, радянські службовці не були вірні своїй ідеології, адже лише за 150 крб. були готові продати свої принципи. Він звертає увагу на тотальне хабарництво радянських урядовців. Таке суспільство втратило всі матеріальні та моральні цінності, життя людини було не варте нічого, людські чесноти втратили свою значимість, панували заздрість, ненависть, користолюбство [4, с. 530].

С. Єфремов часто вдається й до оцінок політичних постатей. 25 травня 1926 р. у Парижі був вбитий український державний, військовий та політичний діяч С. Петлюра. Автор щоденників глибоко поважав Петлюру за його незмінність у поглядах та думках: «Один Петлюра встояв на своїй позиції, не похитнувшись, і коли б не переможні сили, то свого був би досяг. Та, мабуть не доросли ще ми до того, щоб «самим о себе советувати», як нам колись вибивали очі московські бояри і особисті зусилля не могли загальної нікчемності подолати. Один козак із мільйона свинопасів нічого не вдіє...» (29 травня 1926 р.) [4, с. 379-380]. Сергія Олександровича

привернули увагу два українські діячі, митці, письменники – Микола Хвильовий та Щупак, які висловили каяття перед режимом за свою «опозиційну» діяльність [12, с. 185]. Факти підтверджують, що більшість таких покань була спричинена тиском карально-репресивної системи.

Як відомо, відносини С. Єфремова з М. Грушевським були складними та навіть ворожими. Сергій Олександрович не міг пробачити Михайлу Сергійовичу зраду своїм українським поглядам та переходу на радянську сторону. На думку автора щоденникових нотаток, «Що за пуста й нікчемна людина! Користується од Академії усім добрим, усіх своїх родичів примошувала – і рис під Академію. Логіка така: коли я на чолі, то валитиму» (11 березня 1925 р.) [4, с. 241]. Єфремов не поважав Грушевського і як науковця, він вважав, що його праці нудні та незмістовні. Загалом ця постать, за словами академіка С. Єфремова, є символом тих людей, які зреклися своїх поглядів та думок на користь такому низькому вчинку як служінню радянським керівникам. Окрім того, він будь-якими методами бажав «скинути» з посади С. Єфремова, адже мабуть бачив у ньому серйозного суперника. Очевидно, з погляду сьогоднішніх знань про видатного історика, оцінки Сергія Олександровича були надто суб'єктивними й категоричними.

У «Щоденниках» наведені факти з буденного життя початкового періоду утвердження радянської влади. Село в той час перебувало в жахливому стані, через «ефективну» політику НЕПу: «На всьому ознака руїни, занепаду; мабуть, жадної хати на містечку нема, яка не покривилася б, не запала в землю, не мала проваленої покрівлі, облуплених, обдертих стін, повибиваних шибок. Люде ходять, немов сонні мухи, не знаючи, що робити з собою й куди себе подіти, де голову прихилити. Безробіття, скрута страшенна» [4, с. 269]. Щодо становища у містах, то там ситуація не була кращою: занепад культури, інфраструктури, економіки.

У «Щоденниках» особливе місце займає новітній фольклор як засіб зображення радянської дійсності. Ті гасла, які виголошували більшовики, були далекими від реальності. І це розуміло більшість населення. Для прикладу, «Чего-чего только нет в СССР! Мануфактуры нет, медикаментов нет, бумаги нет и т.д.» (21 грудня 1927 р.) [4, с. 564].

У сучасній історії, безсумнівно, значне місце як за проблематикою, так і за своєрідністю належить «Щоденникам» відомого літературознавця Сергія Єфремова. Сергій Олександрович виробив

власні форми та засоби осягнення дійсності й життя радянської людини в найрізноманітніших його проявах. Зображуючи людські долі, розповідаючи різні історії, він показує реалії тодішнього життя без прикрас.

Завдяки «Щоденникам» читач може глибше збагнути політику радянської влади, конкретизувати її вплив на тогочасне українське суспільство. Вони доповнюють картину радянської влади влучними деталями та уточненнями. Тому твір є безцінним, унікальним джерелом для дослідника. Проте в роботі з матеріалами особового походження варто враховувати чинник суб'єктивності.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко Н. Сергій Єфремов – представник української політичної еліти початку ХХ століття. *Людина і політика*. 2001. № 3. С. 144-151.
2. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ, 2014. 496 с.
3. Голубенко П. На варті українського відродження: Сергій Єфремов як публіцист. *Сучасність*. 1983. № 6. С. 36-41.
4. Єфремов С. О. Щоденники 1923-1929 рр. Київ, 1997. 834 с.
5. Жулинський М. Г. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). Київ : Дніпро, 1990. 447 с.
6. Кореневич Л. Він не мислив себе поза Україною: Скарби високих дум Сергія Єфремова. *День*. 2003. № 128. С. 5.
7. Масенко Л. «Щоденники» Сергія Єфремова як історичне й філологічне джерело. *Дивослово*. 2000. № 1. С. 10-13.
8. Мицик Ю. Сергій Єфремов і наш край. Київ, 1999. 134 с.
9. Могильний Л. П. Сергій Єфремов у суспільно-політичному житті України. Київ, 2011. 296 с.
10. Нагорна Т. «Щоденники» С. Єфремова як джерело для вивчення особливостей суспільно-культурного та наукового життя в підрадянській Україні 1920-х років. *Дивослово*. 2012. № 17. С. 228-234.
11. Курбас І.Ф. Провідники духовності в Україні: Довідник. Київ, 2003. 738 с.
12. Самоплавська Т. О. Єфремов Сергій Олександрович (1876-1939). Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ, 2005. Кн. 2. С. 100-108.
13. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. Москва, 2000. 296 с.

Мартинюк Олександр,
науковий керівник – Яреччук Віталій Петрович, доктор історичних наук,
професор

УДК 82-94 : 94 (477)

ПРОЦЕС ДЕПОРТАЦІЇ ТА ПРИМУСОВІ РОБОТИ У НІМЕЧЧИНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ОСТАРБАЙТЕРІВ

У статті проаналізовано процес депортації, побуту та праці остарбайтерів, що перебували на території Німеччини у період 1942-1945 рр. В основу дослідження покладено аналіз епістолярної спадщини остарбайтерів.

Ключові слова: депортація, остарбайтери, СРСР, Третій Рейх, примусові робітники, листи, Друга світова війна.

The article analyzes the process of deportation, life and work of ostarbeiters who located in Germany during the period 1942-1945. The peculiarity of this study is that the author uses letters of forced labor in order to research this scientific problem and provide the reader with the most truthful information. directly from eyewitnesses.

Keywords: deportation, ostarbeiters, USSR, Third Reich, forced laborers, letters, World War II.

Цьогоріч Україна шанує 77-мі роковини початку вивезення населення України у Німеччину на примусові роботи, ця категорія населення пізніше отримає назву остарбайтери, тобто робітники зі Сходу. Цей термін був впроваджений спеціальною комісією РСХА на чолі з Генріхом Гімmlером (керівний орган політичної розвідки і поліції безпеки Третього Рейху) та містився у «Загальних положеннях щодо вербування та використання робочої сили зі Сходу» [6].

У радянські часи тема остарбайтерів була заборонена. Про цю категорію осіб як правило не згадували або замовчували відомі дані, ніхто навіть не думав вважати їх за жертв нацистських злочинів, а Країна Рад (СРСР) котра так чекала своїх синів та дочок, насправді таврувала їх клеймом колаборанта.

Решта інформації про цих осіб лунала лише в негативному ключі з уст радянського керівництва, котре свідомо вважало цих людей

ворогами, продовжувало піддавати їх випробуванням та репресивним діям після репатріації. Щоб вижити у повоєнній Україні доводилось замовчувати про роботу у Німеччині, аби зберегти власне життя та не зламати долю своїм близьким. Тому реальна можливість розказати всім небайдужим до цієї проблеми правду про дії нацистського та комуністичного режимів з'явилась лише зі здобуттям Україною незалежності та лібералізацією архівної політики.

Сучасними студіями та розробкою даної проблематики займаються ряд вітчизняних дослідників. Це зокрема, С. Гальчак (займається регіональною історією оstarбайтерів з Поділля) [2], Г. Грінченко (харківська дослідниця, активно займається збором усних свідчень, спогадів та листів остівців, має декілька монографій на цю тематику) [3], Т. Пастушенко (київська дослідниця, займається розробкою наукових студій за темою колишніх примусових робітників з Полтавщини та Київщини) [16], В. Данильчук (дослідниця долі оstarбайтерів з Рівненщини, провела ґрунтовну роботу по збору усних свідчень, здійснила археографічну обробку фільтраційних карток та особистих справ оstarбайтерів з Рейхкомісаріату Україна) [5], С. Батурин (львівський дослідник, спеціалізується на проблематиці депортації, примусової праці та репатріації оstarбайтерів з Галичини) [7] та ряд інших дослідників.

Нашою метою є відобразити умови депортації, побуту та праці оstarбайтерів, що перебували на території Німеччини, спираючись на листи цих осіб, котрі були написані з 1942-1945 рр., а також дати коротку характеристику змісту та формі епістолярій, вказати на особливості листування.

Початок вивезення цивільного населення на роботи до Третього Рейху припадає на літо 1941-го року, коли німецька адміністрація провадила добровільний набір на роботи до Німеччини. Найбільш активно до цієї акції долучалось населення Галичини. Цільовою аудиторією для німців передусім була українська молодь, котра становила найбільший потенціал працездатності серед населення.

Проводилась масова агітаційна робота, звідусіль лунали заклики, що повинні були спонукати українську молодь їхати у «розвинену та квітучу Німеччину» [13, с. 28]. Пропагандистська машина працювала на повну, були задіяні періодичні видання, радіо, агітки, відзнято кінохроніки та короткометражні фільми про перспективу роботи у великому Рейху, було підготовлено окремих осіб, котрі виступали у ролі представників української молоді, які вже скористались цим шансом і закликала інших не зволікати.

Війна, безробіття, голодування, можливість зміцнити своє матеріальне становище та благополуччя позитивно впливали на хід цієї акції, люди справді зголошувались їхати добровільно. Та попри отриманий успіх, загальні очікування від масштабів набору на працю були невтішними.

Прибувши до старої Європи, добровольці мали чимало позитивних вражень і були захоплені устроєм, рівнем життя та культурою, що побутувала на цій землі. Це був різкий контраст до стандартів життя та суспільного устрою, що суттєво відрізнявся від радянського, попри схожу політичну структуру та методи управління обох держав. До прикладу наведемо лист Наконечної Ганни з м. Касель до рідних: «Так що, як дасть бог, вернемося додому, то буду день і ніч згадувати Німеччину, як у ній було добре» [8].

Поза тим основною метою прибуття до Німеччини була фізична праця, але її умови були однозначно неспівставні з трудовим законодавством цієї країни і суперечили гуманній природі праці. Про робочі профспілки та страхування взагалі не йшла мова. Працювати доводилось за мізерні кошти в жахливих умовах з поганим харчуванням та недотриманням належного побуту та санітарного стану. Це суперечило обіцянкам гарного житла, нормованих годин та безпечних умов праці, гідної оплати, насиченого дозвілля, а ще дотримання порціонного 4-ох, 5-ти разового харчування з дотриманням усіх традицій національної української кухні.

Такий стан речей аж ніяк не задовольняв українських робітників, котрі будучи розчарованими, відображали своє реальне життєве положення у листах до рідних. Самі того не усвідомлюючи до кінця, вони розпочали контрагітаційну кампанію по вивезенню населення, що суттєво відбилосся на кількості бажаючих рушити їхнім слідом. Німці всіляко перешкоджали потраплянню цих свідчень до України. Так, 95% затриманих у червні 1943 року листів «остарбайтерів» містили негативні відгуки і лише 0,5% позитивні [4, с. 7].

Варто наголосити на тому, що на початку впровадження в дію плану «Барбаросса», німецьке керівництво не розглядало використання слов'янського населення як трудового ресурсу для потреб Німеччини, більше того планувалося поетапне винищення цього народу та заселення цієї території німецькими колоністами. Проте ведення «блискавичної війни» затягувалось, а фронт потребував все більше людських та матеріальних ресурсів. Саме цей вагомий чинник змусив гітлерівців переглянути свої плани, нехтуючи власними расовими упередженнями.

Власне примусова депортація розпочинається у січні 1942 року і триватиме до 1945-го року. За цей період за різними оцінками було депортовано близько 2 млн українців.

Епістолярії були єдиним можливим зв'язком для спілкування та отримання новин по обидві сторони від фронту. До адресатів в окупованій радянській Україні діставалася мала частка листів з Німеччини, через жорстку політику цензури німецької адміністрації, що прагнула приховати свої злочини, та ведення активних військових дій. Натомість з дому надходило куди більше новин про життя та побут рідних. Тому остівці були краще проінформовані про перебіг життя на Батьківщині. Такі звістки неабияк стимулювали остарбайтерів вижити, гартували їх силу волі та спонукали попри будь-що повернутись та побачити свою сім'ю та друзів.

Перевага листів над спогадами та усними свідченнями полягає у тому, що фіксація подій відбувалася безпосередньо або через невеликий проміжок часу після того як вони сталися. Простіше кажучи, автори цих свідчень більш точно відображали ту чи іншу ситуацію у деталях по гарячому сліду і одразу закріплювали її письмовими свідченнями. В той час як інтерв'ювання остівців та їх мемуари, спогади створювались через певний відрізок часу, що зумовлювало втрату окремих епізодів, деталей, у зв'язку з тим, що людина просто їх забувала з часом. Водночас, слід зауважити, що на якісні показники змісту листів впливала цензура, а їх формуляр був чітко регламентований відповідними розпорядженнями німецьких органів контролю [14, с. 143].

Місячний максимум написання листів рідним, дозволений німецьким законом, зводився до 1-єї, 2-ох поштових карток. Зайве писати не дозволялося. Непотрібна інформація затушовувалася німецькою цензурою чорним чорнилом. Зміст листів-карток дуже стислий, про себе і своє життя в полоні намагалися не писати. Більше розпитували про те, що відбувається вдома, у рідному селі або місті, чим торгують на ринку, який урожай. Закриті листи в конвертах можна було передати тільки через приватних осіб, найчастіше це робили через солдатів [12, с. 391].

Існувало два способи надсилання листів до адресата: перший, на польову пошту тієї військової частини, що у період надсилання листа дислокувалась у населеному пункті, де раніше проживав остівець або конкретно військовослужбовцю вермахту, що квартирував у рідній домівці адресанта. Другий спосіб передбачав передачу листів через інших робітників, що за станом здоров'я повер-

талися до України. Таким варіантом користувались остарбайтери, що працювали на промислових підприємствах, де був підвищений рівень небезпеки виробництва [14, с. 142].

Отож на прикладі епістолярної спадщини, що залишили по собі люди, котрі стали жертвами двох диктатур, спробуємо розглянути і відобразити відрізок їхнього життя у неволі.

Першим випробуванням для робітників зі Сходу став шлях у невідоме, звідки кожен бажав повернутись живим. «...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон» [1]. Так починається роман Івана Багряного «Тигролови», де автор описує товарний потяг, що мчав у Сибір, везучи сотні невільників на каторжні роботи. Але ж ця картина, якщо навіть змінити краєвид, опустити місце та часові рамки, знайшла би своє місце і у історіях українських остарбайтерів, котрі долали нелегкий шлях у «череві дракона», що так само, наситившись душами, стрімко мчав до свого лігва.

Умови перевезення були просто нестерпними, перевезення відбувалося у «товарняках» призначених для худоби та різного роду сировини, вагони наповнювали вщент, тому що кожен потяг був на вагу золота, на відміну від життя остівця, котре втратило свою цінність у руках окупанта. Ці обставини суттєво вплинули на емоційний стан та моральний дух депортованих. Ось як про процес депортації пише Ганна Чекорська: «...Як ми уже сіли в той розклятий поїзд, що він нас так далеко завіз, ми дуже і дуже плакали... А як став уже рушати поїзд, то ми всі так кричали, що я не знаю, куди було чути той крик, гірше як на який пожар в 100 раз. Але цей крик нічого нам не допоміг, а тільки ми позахрипали і від плачу дуже боліла голова...» [10]. Отож, примусовий транзит цивільного населення, був першим актом злочину та цілковитим порушенням прав людини, окремі особи в силу психологічних чи фізичних причин просто не витримували цього шляху та покидали цей світ так і не діставшись до місця призначення.

По прибуттю на робітників чекав обов'язковий медичний догляд та дезінфекція, не через піклування про здоров'я робітників, а через страх завезення до Рейху якоїсь хвороби чи інфекції, принесеної «дикунами зі Сходу». На підтвердження цих слів наведемо дані з листа колишнього остівця: «... у Польщі була нам тут медкомісія, пройшли усі, на дорозі тут же давали їсти через двері» [9].

Після огляду та спеціальної санітарної обробки люди потрапляли у розподільчі пункти, де відбувався набір на роботу. Було два

шляхи найму: перший передбачав прямий розподіл на підприємства за попередніми запитами цих установ, другий полягав у тому, що влаштовувались не що інше як рабські ярмарки, де господар або підприємець міг обрати собі робітника чи робітницю, оцінивши їх фізичний стан та потенційну корисну дію.

Більше пощастило тим оstarбайтерам, котрі потрапили у аграрний сектор і працювали у фермерському господарстві. Вони мали кращі умови побуту та легші умови праці. Господарі, як правило, проявляли людяне ставлення до робітників. В одному з листів читаємо про цей факт: «Їли ми за одним столом з господарями, так вирішили господарі. Працюємо разом – значить, і їмо разом. Платили нам по 5 марок в місяць, але ми нікуди не ходили, а в магазинах у них все було по талонами. Іноді ми купували чорне пиво. Одяг купувала не новий: спідницю, кофту і пальто» [15, с. 270].

Робота на промислових підприємствах та умови прожиття були значно гіршими ніж у сільськогосподарському секторі, на підтвердження цих слів наведемо спогад Барлити Віри Яківни: «Дуже було важко, так як виконували непосильну роботу. На обід дали суп з брукви, і на вечір теж, а хліб давали, як німець сказав, «вітамінізований» (кісткова, солом'яний борошно в [якомусь] відсотковому відношенні)... Одна дівчина на ім'я Галя з Мурафи Краснокутського району захворіла, і, щоб уникнути знущань, вночі повісилася, так як ліків ніяких не давали, змушували працювати, а не можеш працювати – били» [15, с. 263]. Можемо зробити висновок, що умови праці та побуту були жахливими і деморалізували українських робітників. Про своє тяжке життя з жалем до рідних пише Кіма Юдіна: «Дорогі мої батьки! Повідомляю вам, що я працюю на хімічному заводі. Робота важка і шкідлива. Працюємо по 14-16 годин без вихідних. Вчора я була хвора і не могла піти на роботу. За це мене жорстоко побили і цілий день не давали їсти. Плачу весь день. Дуже важко жити, серце розривається від болю за Батьківщину. Хоча б одним поглядом хотіла побачити вас» [11]. Ці рядки знову стають підтвердженням про тяжкі умови праці та виживання остівців на чужині, що прагнули передати вістку на Батьківщину з надією, що невдовзі і самі відправляться у обійми рідних.

Отож, листи оstarбайтерів дають нам змогу деталізовано описати картину депортації, примусової праці та умов побуту українських робітників на території Німеччини. Цей вид письмових джерел дозволяє передати пряму інформацію про події, котрі описали свідки та учасники цього процесу. Під час війни листи залишались

єдиним джерелом інформації між домом та остівцями, проте лише невелика частина правди доходила до рідних та друзів, потрапляючи в тенета німецької цензури, котра усяко намагалася приховати правду про власні злочини.

З моменту здобуття Україною незалежності для дослідників відкрилися широкі перспективи для провадження наукових студій цієї проблеми, за роки незалежності напрацьовано чималу кількість наукових праць та віднайдено цінних джерел, проте ця тема ще не є повністю вичерпаною і потребує подальших наукових розробок.

Список використаних джерел та літератури:

1. Багрянний І. П. Тигролови. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=30> (дата звернення 02.03.2019).
2. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.). Вінниця, 2009. 768 с.
3. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків, 2010. 336 с.
4. Даниленко В. Невільники на чужині, «зрадники» на Батьківщині. *Народна армія*. 2002. С. 7.
5. Данильчук В. Рейхскомісаріат – Рейхові: українці з Рівненщини на примусових роботах в Австрії та Німеччині. Рівне, 2013. 282 с.
6. Інформаційні матеріали до 75-тих роковин від початку вивезення населення України на примусові роботи в Німеччину. URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-75-tikh-rokovin-vid-pochatku-vivezennya-naselennya-ukrai> (дата звернення 2.03.2019).
7. Кравченко А., Батурин С. Українські невольники третього рейху. Минуле і сучасність. Публіцистична хроніка. Львів : Кальварія. 2005. 268 с.
8. Лист Наконечної Ганни з м. Касель (табір Ферен Німеччина) до рідних у м. Карлівка Полтавської області. 9 серпня 1943 р. URL: <https://joanerges.livejournal.com/1546326.html> (дата звернення: 19.03.2019).
9. Лист Степаненка Федора до рідних. URL: <http://forum.genoua.name/viewtopic.php?id=6209> (дата звернення 22.03.2019).
10. Лист Чекорської Ганни, с. Велика Клітна Базалійського району Кам'янець-Подільської області, 25 жовтня 1943 р. Вивезення населення України на примусові роботи до Третього Райху (на матеріалах Поділля). *Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в 42 окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р.* Київ : НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 49.

11. Лист Юдіної Кіми. URL: <http://krai.lib.kherson.ua/ukr-letters3.htm>. (дата звернення: 02.03.2019).

12. Максимчук Т. Огляд фонду Держархіву Донецької області «Листи радянських громадян, вивезених у Німеччину зі Сталінської області у період тимчасової німецько-фашистської окупації. 1942-1943 рр.». *Архіви України*. № 1-3. 2005. С. 390-400.

13. Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини / упоряд. В. Лахно. Полтава, 2011. 533 с.

14. Меляков А. Про перспективи розширення джерельної бази досліджень історії українців-остарбайтерів. *Україна модерна*. 2011. Вип. 11. С. 143-145.

15. Спогади-терни. Про моє життя німецьке / упоряд. І. Є. Реброва. Харків, 2008. 450 с.

16. «...То була неволя»: Спогади та листи оstarбайтерів / упоряд.: Т. В. Пастушенко, М. Ю. Шевченко. Київ, 2006. 544 с.

ВОЛИНІАНА. ОСТРОГІАНА

Цибро Анна,

науковий керівник – Марчук Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач

УДК 338.45 (477.82)

ЗАРОДЖЕННЯ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ

У статті проаналізовано процес формування цукрової промисловості на Волині. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні.

Ключові слова: Волинська губернія, цукровий завод, економічний розвиток, цукрова промисловість.

The article provides the factors that had a profound influence on the regional rate of economic growth.

Keywords: Volyn, sugar factory, Economic growth.

Актуальність статті полягає в об'єктивному аналізі зародження цукрової промисловості Волинської губернії в сер. ХІХ ст. та висвітленні факторів, що вплинули на формування промисловості у цьому регіоні.

Окремі питання досліджуваної теми розглянуті у загальних працях з історії Волині, зокрема в роботах Прищепи О., Павлюка В. [6, с. 102-108], Кругляка Б., Москалюка М.

Об'єктом дослідження є промисловість українських земель у складі Російської імперії.

Предмет дослідження – становлення та розвиток цукрової галузі Волинської губернії.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють ХІХ ст.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Волинської губернії Російської імперії.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі актуалізованих джерел та наявної історіографії вивчити історичні умови становлення та розвитку цукрової промисловості на волинських землях.

Перша відома згадка про цукор в історичних довідниках відноситься до 510 р до н. е., коли солдати перського імператора Дарія I побачили на берегах індійських річок рослину, «здатну виробляти мед без бджіл», яке і отримало назву цукрової тростини.

Зародження виробництва цукру пов'язане з культурою цукрової тростини, батьківщиною якого є Індія. Слово «цукор» походить від індуського «саркара». У східній Індії вперше почали вирощувати цукрову тростину і тоді ж з неї навчилися виробляти сік і цукор. Близько 400 років до н. е. цукор, як продукт харчування, був поширений по всій Індії.

Після походів до Індії Олександра Македонського культивування цукрової тростини і виробництво з нього цукру поширилося в Персії, Єгипті, Сирії, Іспанії і по всьому Середземномор'ю. Цьому ж сприяли і походи хрестоносців.

З відкриттям Америки Колумб завіз цукрову тростину на о. Сан-Домінго. Завдяки прекрасним кліматичним умовам ця культура швидко поширилася і на інших Антильських островах (особливо на Кубі, Пуерто-Ріко), а також в Мексиці та Бразилії. До 1600 р. цукрова промисловість цього району була найбільшою в світі. З цукрової тростини отримували цукор-сирець і по морю доставляли в Європу, де його рафінували, виробляючи білий цукор.

Ряд історичних подій привів до виникнення і розвитку в Європі і на Русі бурякоцукрового виробництва.

Повстання «рабів-негрів» в Америці з руйнуванням заводів і знищенням плантацій цукрової тростини в 1791 р. призвело до різкого зростання цін ввезеного цукру. Цьому сприяла і континентальна блокада, введена Наполеоном в 1806 р., яка забороняла торгівлю з Англією. Європа залишилася без цукру, який раніше ввозився англієцями з їх колоній. Цукровий голод змусив шукати шляхи його ліквідації. З'явилося багато всіляких пропозицій по виробництву цукристих речовин з винограду, кавунів, кленового соку, солоду, буряка.

Довгий час цукор використовувався в медицині для приготування лікарських засобів, що пом'якшують подразнення шлунку і легень, що очищають голос, лікують кашель і застуду.

На українські ж землі цукор потрапляв найімовірніше двома шляхами – на Правобережну Україну через Польщу, а на Лівобережну – з Росії. Проте в обох випадках це був колоніальний цукор. Довгий час в Росію його монопольно завозили англійські купці, які отримували солодкий продукт з Індії та інших британських колоній.

Лише на початку XVIII століття в Російській імперії виникло цукрове виробництво, яке займалося рафінуванням привозного цукру-сирцю. Для цієї мети в московському Кремлі була «цукрова палата».

У двадцятих роках XIX ст. зародилася бурякова промисловість і в Україні. Першу цукроварню було засновано на Чернігівщині, в селі Макошині Сосницького повіту. Цукроварня в Макошині – спроба виявити чи прибуткова нова галузь промисловості. З другої половини 20-х років в Україні існувало кілька цукробурякових заводів. Проте в цей час країна значно відставала від центральних губерній Росії, і лише пізніше з другої половини 30-х і 40-х років цукробурякова промисловість швидко розповсюджується і Україна починає відігравати провідну роль у цій галузі виробництва.

Наприкінці 20-х років XIX ст. широко почав розповсюджуватися тип хатніх цукроварень, стало модним у колах великих поміщиків мати власну цукроварню. Цукровар, як і паштетник, був за необхідну приналежність багатого поміщицького дому.

За списком 1829 р. існувало 11 цукроварень, майстри з яких навчалися в Герарда, де було створено своєрідну школу фабзавуча. Це свідчить про те, що в поміщицьких колах широко було розповсюджене бажання засновувати цукроварні. Велику роль в поширенні цієї ідеї відіграла агітація Герарда і Мальцова, які вели активну пропаганду нової галузі промисловості на сторінках «Земледельческого Журналу», де друкували розрахунки прибутків отримуваних від цукрових фабрик, пропонували всім охочим пройти відповідне безкоштовне навчання на своїх фабриках. Мальцов, щоб ознайомити поміщиків з цукровим виробництвом, у 1826 р. своїм коштом влаштував на хуторі поблизу Москви цукроварню на 27 сажнів завдовжки й на 3,5 впоперек. Він мав наочно показати виробництво цукру, щоб усі бажаючі, відвідавши хутір, мали можливість на власному досвіді навчитися виробництва і зняти модель з цього заводу. У 1827 р. Мальцов подав читачам «Земледельческого Журналу» не тільки докладну інформацію про діяльність свого заводу, а й план і опис заводу. Це полегшило облаштування цукроварень усіма охочими.

Друге джерело, звідки російські поміщики брали відомості про цукроваріння була Франція. У 1826 р. в Франції нараховувалося не менше 100 заводів.

Охочим влаштувати цукроварню було дуже важко підшукати досвідчених майстрів. Давній спосіб готувати майстрів з кріпаків, як виявилося, був мало ефективний. Робітники, яких відправля-

ли на навчання, як правило були або неписьменні або малописьменні. Вони могли перейняти те, що бачили або над чим самі працювали, але, не маючи освіти, вони не могли вдосконалювати цукрову промисловість, ані з'ясовувати несподівані явища під час виробництва, ані налагодити той порядок у фабрикації, що через ці явища змінювався. Навчання не писемних або мало писемних кріпаків вже не задовольняло вимоги цукрової промисловості, яка почала швидко розвиватися, в зв'язку з частою зміною методик і способів виробництва.

У другій половині 30-х років розпочалося активне будівництво цукроварень на Лівобережній Україні, а особливо по районах прилеглих до московських губерній. Пристрасть до відкриття цукроварень дійшла до найвищого ступеня, окремі поміщики будують одразу по три цукроварні.

Проте найвищого піку цукроманія досягла на Правобережній Україні в 40-х роках XIX ст. Цукрова промисловість зародилась і розвивалась на початку XIX ст., як придаток до кріпосного поміщицького господарства. Поміщики розпочали впровадження бурякосіяння задля того, щоб підвищити прибутки від своїх маєтків. Бурякосіяння давало можливість не лише краще використовувати землю та працю кріпаків, а й отримувати достатньо непогані прибутки [1, с. 60].

Інтенсивний розвиток цукрової промисловості на початковій стадії стимулювали такі обставини, як: систематичне зниження цін на зерно та труднощі його збуту на внутрішніх та зовнішніх ринках, підвищення загального рівня землеробства і врожайності всіх культур із веденням буряків у сівозміну [5], збут цукру вітчизняного виробництва за високими цінами [3], надання власникам цукрових заводів урядових кредитів і дозволу викурювати спирт з відходів цукрового виробництва та висока рентабельність останнього.

На початку 40-х років на Україні виготовлялось 42-45% продукції цукрової промисловості, а в 1848/49 р. – до 82,7% і було зосереджено 60,6% цукрових заводів країни.

Участь українських губерній у цукровій промисловості за 1845 р. визначалась в таких цифрах: кількість цукроварень становила 116 або 53,4%, кількість піску 265 399 пуд. або 65,4%.

Україні належало пануюче становище в оцій новій галузі промисловості. Із загальної цінності виробництва на Україну припадало вже мало не $\frac{3}{4}$, надто велика перевага в виробництві рафінаду – понад $\frac{4}{3}$.

Станом на 1844 рік, на Київщині було тільки три цукроварні з 60 рафінарень, отже, можна сказати, що київські рафінарні являли собою велетенські на той час підприємства. З інших українських губернь визначались розмірами продукції Чернігівщина, Поділля й Харківщина, а ось щодо Полтавщини та Волині, то вони посідали незначне місце.

За архівними даними, можна визначити й райони збуту цукру за досліджувану добу. Буряковий пісок і рафінад, які вироблялись на Київщині, Поділлі, Волині, збували на місцевому ринкові, а інколи й на ринках степової смуги. Тростинний рафінад не проходив до цього просторого краю, оскільки «не міг витримати суперництва з тубільним буряковим цукром». За ринок збуту цукрового піску й рафінаду середніх губернь, не виключаючи Чернігівщини, була Москва, де збирались всі непродані на місці партії цукру. Цукровий пісок і рафінад йшли у великій кількості на заклади, що виробляли цукерки пастилу, варення та інші. З Москви цукор-пісок йшов у великій кількості до Петербургу.

За цими відомостями привезено через московську рогатку з 1-го січня до 1-го травня на 1847 рік цукру-піску на 1450 возах, рахуючи кожен віз по 25 пуд. Наведені короткі відомості про збут цукрового піску й рафінаду досить виразно малюють ринки збуту. Цукроварні Правобережної України панували на півдні, для Лівобережної України за основний ринок збуту була Москва [4, с. 704-728].

Ще до 60-х років XIX ст. у цукровій промисловості склались два типи цукрових заводів: вогневі та парові [8, с. 77-84]. Технічно передові парові заводи виникали у тих районах, в економіці яких капіталістичні елементи господарювання були більш розвинені і де завдяки природним умовам забезпечувалась більш висока прибутковість підприємств. Поступово зникали й вогневі заводи у тих районах, де економічні та природні умови були несприятливі для розвитку парових заводів цукру.

На зростанні цукрової промисловості у 70-80-х роках XIX ст. позначились нові фактори. А саме розвиток мережі залізниць мав великий вплив на розміщення галузі. Тому більшість нових цукрових заводів зводились здебільшого поблизу залізничних станцій. Проте поступово різка диференціація тарифів на користь більш далеких перевезень та розвиток залізничного транспорту значно послабили вплив географії ринків збуту продукції на розміщення підприємств цукрової промисловості [2, с. 176-178].

За останні двадцять років перед Першою світовою на Правобережній Україні було побудовано 31 завод загальною продуктивністю в сезон 1913/1914 р. 18 тис. тон переробки буряків за добу, а на Лівобережжі – 22 заводи, загальною добовою продуктивністю 12 тис. тон.

В 1848-1849 рр. на Україну припадало 1 697 000 пудів цукру на 10 205 900 крб., що від загально-імперської продукції цукру становило 80,5%, від загальної цінності виробництва 79,3%. Отже, маючи 58% від загальної кількості цукроварень, Україна, давала 4/5 всієї продукції галузі. Пайка України в виробництві цукру залишалась на тому самому рівні у 1848-1849 рр., за статистичними даними, на українські губернії припадало 80,2%, за корегованими даними – 82,2%.

За даними офіційної записки, в кампанію 1851-1852 рр. у цукробуряковому районі працювало 23 рафінарні. Найбільші були рафінарні братів Яхненків та Симиренків з продукцією від 200 до 250 тис. пудів. На Волині розмірами продукції визначалась Сангушкова цукроварня – від 80 до 90 тис. пудів.

У 1856-1857 рр. великих цукроварень було тільки 12, за останні 5 років їх число подвоїлось, а число середніх цукроварень перебувало на тому ж рівні, число дрібних і карликових цукроварень навпаки поступово зменшувалось. Надто згубний для карликових цукроварень був 1861 р.. після селянської реформи вони були позбавлені робочих рук, адже базувалися на панщинній праці.

В історичному процесі розвитку цукрової промисловості можна виокремити два типи цукроварень: сільськогосподарський та комерційний. Перші, були своєрідним допоміжним господарським закладом маєтку поруч з іншими галузями сільськогосподарського промислу, наприклад скотарством та гуральництвом. З часом вони утворили головне підприємство, якому було підпорядковано всі сили поміщицького господарства.

Сільськогосподарський тип цукроварні виникав або для того, щоб збільшити прибутковість невеликого маєтку або, щоб використати продукти та робочі руки, які не використовувалися на місці. Для прикладу, в одному маєтку було багато лісу, але на нього не було попиту на місці, у другому – чимало зайвих робочих рук. Цукроварні такого типу були для таких маєтків можливістю переробляти малоцінну, громіздку продукцію, що не мала збуту на місці. Проте, споруджувати такі цукроварні міг тільки той, хто мав ще й достатню кількість вільних капіталів.

Цукроварні комерційного типу належали поміщикам. Проте, незважаючи на те, що цукроварнею та маєтком володіла одна особа, управління ними здійснювалося окремо. Цукроварня даного типу мала свій оборотний капітал, який використовувався для купівлі всього, що було необхідно для нормального функціонування закладу і навіть кріпаки, що працювали на цукроварні, отримували заробітну платню. Умови праці цукроварні були наступними: «1) Економія жодним способом не повинна постачати робочих людей; 2) Цукроварня має 5 тяглів, що власне їм належать, коли вони обробляються на протязі 4 місяців, їх відпускали для власних робіт і цукроварня нічого не витрачала на їхнє утримання; 3) Цукроварня має право вимагати од економії стільки землі, скільки їй треба та там де зручніше» [7, с. 18].

Щодо географії розміщення підприємств цукрової промисловості, то для неї була характерна одна особливість: цукроварні розташовувались по групах.

На Волині цукроварні розташовувались на близькій відстані одна від одної в Старокостянтинівському, Новоград-Волинському та Заславському повітах. Таке кущове розташування цукроварень пояснювалося історичними причинами. Зокрема, коли та чи інша цукроварня, споруджена поміщиком з власної ініціативи, працювала успішно, то тоді сусіди, маючи змогу ознайомитись з технікою та процесом виробництва, створювали власні цукроварні.

Тодішня цукрова промисловість споживала багато деревного палива. Тому, при побудові підприємства, потрібно було орієнтуватись на наявність деревини для палива. Проте, коли з'явилися залізниці, цей фактор втратив вирішальне значення, адже стало можливим в якості палива на цукроварнях використовувати привозне кам'яне вугілля.

Достатня кількість робочих рук протягом першого періоду, коли продукція цукроварень не перевищувала кілька сотень пудів, не мала вирішального впливу на стан цукроварень, адже необхідну кількість робочих рук для виробництва не важко було знайти в першому ліпшому районі.

Наприкінці 1840-х років сформувався поділ ринків колоніального й бурякового цукру. Головні цукрові ринки мали й свої ринки збуту. Для Правобережної України головну роль відіграв місцевий ринок, що було пов'язано з поганим станом шляхів. Колоніальний цукор, який потрапляв на територію Російської імперії морем, досить складно було транспортувати хурами на великі відстані, тому

він не міг конкурувати на губернських ринках, що розташовувалися на значній відстані від морської смуги.

Отже, розвиток цукрової промисловості в Російській імперії характеризувався концентрацією її в центральній-чорноземних районах Росії та на Правобережній і Лівобережній Україні, що було зумовлено природно-кліматичними та соціально-економічними факторами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Воблий К. Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Київ, 1928. Т. 1. Вип. 1. 248 с.; Т. 1. Вип. 2. 254 с.
2. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. Київ : Наукова думка, 1975. 278 с.
3. Завадский И. Б. Наше свеклосахарное производство: Его прошедшее и настоящее. Киев, 1878. 312 с.
4. Котц В. М. Факты в пользу свеклосахар. Производства в России. *Земледельч. Журн.* 1833. № 5. С. 704-728.
5. Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Повне збір. Творів. Т. 3.
6. Павлюк В. В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 2000. № 1. С. 102-108.
7. Толпыгин М. А. Сахарная промышленность от основания до настоящего времени. Киев, 1894. 118 с.
8. Шишков Н. П. Взгляд на свеклосахарную промышленность. *Сельск. хоз-во и овцеводство.* 1841. № 7. С. 77-84.

Дідух Марина,
науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 323 (438 : 477.82)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПОЛЬЩІ НА ВОЛИНІ 1921-1926 РР.

У статті проаналізовані основні аспекти національної політики II Речі Посполитої стосовно українців Волинського воєводства, а також з'ясовано причини загострення українсько-польських відносин протягом 1921-1926 рр.

Ключові слова: II Річ Посполита, Волинське воєводство, національна політика, національна асиміляція, націонал-демократи, травневий переворот, «санация».

Article analyzes the main aspects of the national policy of the Second Polish Republic in relation to the Ukrainians of the Volyn Voivodship. As well as the causes of aggravation of Ukrainian-Polish relations during 1921-1926 were elucidated.

Keywords: Second Polish Republic, Volyn Voivodship, national policy, national assimilation, national democrats, May Revolution, "sanation".

В лаштунках сучасного світу українсько-польська співпраця є цілком нормальним явищем, яке спокійно сприймається як у польських, так і українських колах. Однак стосунки двох сусідніх країн не завжди були такими доброзичливими як сьогодні. Шлях до українсько-польської співпраці був надзвичайно тернистим та важким з самого початку включення Волинського воєводства до II Речі Посполитої 1921 р. В умовах сьогодення нам, українцям, важливо відтворити всі факти українсько-польського протистояння минулого для того, щоб згадати досвід попереднього вирішення конфлікту і можливо взяти його на озброєння для сьогодення.

Досліджувана проблема має значний науковий інтерес. Цінною для нас є праця М. Сивіцького, в якій вміщену низку опублікованих документів, що стосуються українсько-польських стосунків у 1921-1926 рр. Не менш важливою для нас є перша книга науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією. Волинська область»,

у якій на основі спогадів, мемуарів, публікацій та документальних підтверджень відображені всі утиски, які застосовував уряд Другої Речі Посполитої щодо українців. Досить широко проблема національної політики II Речі Посполитої висвітлена у працях М. Кучерпи та М. Крамара. Цінним інформаційним фактажем наділені праці Р. Давидюк, С. Булавіної, Ю. Новіцької, В. Комара, Г. Панишко.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати особливості державної політики Польщі стосовно українців на території Волинського воєводства, а також висвітлити причини загострення українсько-польських стосунків у 1921-1926 рр.

Територія Західної Волині увійшла до складу Другої Речі Посполитої на підставі умов Ризького мирного договору, підписаного 18 березня 1921 року між Польщею, Радянською Росією та Україною. Ризький договір гарантував рівноправ'я всіх націй, що проживають на території Другої Речі Посполитої, зокрема в статті VII: «Польща надає особам російської, української, білоруської національності, що знаходяться в Польщі на підставі рівноправства націй, всі права, забезпечуючи вільний розвиток культури, мови і виконання релігійних обрядів» [2, с. 7]. Однак навіть вищезазначені гарантії не могли задовольнити потреб українців, адже в їхніх очах поляки були окупантами, що всупереч волі українського народу знехтували правом нації на самовизначення. З огляду на те, що кількість польського населення на цих територіях коливалась тоді у межах 10% (перепис населення 1897 року показав 6,2% поляків), безсумнівно, це була окупація, здійснювана всупереч волі українського населення, яке становило переважну більшість (70,1% у 1897 році) [14, с. 180].

Утворення Волинського воєводства відбулося 1 березня 1921 року, з центром у місті Луцьк. Серед східних воєводств Речі Посполитої Волинь відзначалася специфікою укладу політичних, економічних, національних і міжконфесійних стосунків. Переважну більшість місцевого населення становили українці. З-поміж 1 437 907 жителів Волині їх налічувалось 983 596 осіб, або 68% від загалу. Саме їх позиція була визначальною у ставленні до інших національних меншин, зокрема й до поляків як до нації державної [7, с. 116].

На Волині у 1921-1939 рр. центральним органом виконавчої влади було Волинське воєводське управління. Його очолював волинський воєвода. Посада воєводи була ключовою в структурі органів загальної адміністрації на регіональному рівні. Воєвода при-

значався Президентом Речі Посполитої на підставі подання Ради міністрів. У 1920-1930-х рр. посаду очільника Волинської воєводської адміністрації обіймало десять воєвод. Першим волинським воєводою в березні 1921 р. був призначений Станіслав Кжаковський. Улітку цього ж року його на цій посаді змінив Тадеуш Лада, а згодом Станіслав Довнарівич. Після відставки останнього на чолі Волинської адміністрації став Тадеуш Двораковський. У березні 1922 р. волинським воєводою було призначено Мечислава Міцкевича. З травня 1923 до вересня 1924 р. цю посаду обіймав Константин Сроковський. З вересня 1924 до травня 1925 р. на Волині урядував Олександр Дембський, відкликаний після травневого перевороту 1925 р. Першим «санаційним» воєводою Волині був Владислав Мех. У червні 1928 р. на цій посаді його змінив Г. Юзевський [6].

Польща була багатонаціональною державою, а тому основною проблемою її правлячих кіл було вироблення ефективної політики щодо національних меншин. Адже, поруч з українцями на території Волинського воєводства компактно проживали євреї, чехи, німці, росіяни. Та найшвидшого вирішення потребувала справа українців. Польсько-українська війна залишила величезний слід у свідомості українців усіх земель, де вони становили переважну або значну частку населення [11, с. 234].

Один із відомих польських публіцистів К. Сроковський зауважив, що «завойованим народом правлять у світі двоюким способом – або дають йому політичну свободу, але використовують його економічно, або відбирають йому політичну свободу, але дозволяють розвиватися економічно. Але не признати завойованому народові ні одного, ні другого – це така політика, якої ніде нема в світі. А Польща якраз таку політику веде у відношенні до українців і білорусинів. Не дає їм ні політичної свободи, ні економічного розвитку» [10, с. 337].

Національна політика Другої Речі Посполитої базувалась на ідейних засадах двох впливових політичних доктрин щодо вирішення питання кордонів майбутньої польської держави – інкорпоративна і федералістська. Інакше кажучи, представниками цих політичних доктрин у польських правлячих колах були – ендеки (націонал-демократи) та пілсудчики (прихильники Ю. Пілсудського). Національні демократи (ендеки), ідеологом яких був Роман Дмовський (1864-1939), обстоювали «інкорпораційну» програму, що передбачала створення мононаціональної Польської держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. Щодо украї-

нської проблеми, ендеки були прихильниками курсу національної асиміляції, яка полягала у економічній, політичній, ідеологічній і культурно-освітній дискримінації українців. Активісти НД розглядали підтримку формування національної свідомості українців чи білорусів, як суперечливі засади польської держави [15]. Програма, що її сформулювали ендеки у ставленні до слов'янських меншин, проголошувала вищість національного інтересу над інтересами держави. Українці мали бути підпорядковані політичному, культурному й економічному домінуванню поляків [5, с. 89]. Теоретично, меншості могли мати свої школи і культурні та господарські установи, але за умови утримання їх за власний рахунок, що на практиці не було припустимо. Теоретично також національним меншинам гарантувалася громадянська рівність у правах, але це не стосувалось українців, до яких ставились як до частини польського народу, русифікованого царською владою, а тому він підлягав реполонізації [14, с.182].

Провідним ідеологом федералістської концепції був Юзеф Пілсудський. Прихильники маршала Юзефа Пілсудського дотримувалися «федералістичної» концепції – створення федерації Польщі, України та Білорусії шляхом відокремлення двох республік від СРСР, при цьому західноукраїнські терени мали назавжди залишитися у складі II Речі Посполитої. Соціалісти – Леон Василевський (1870-1936), Тадеуш Голувко (1889-1931) – демонстрували більше розуміння «українського питання», хоча й для них Галичина й Волинь уявлялися невід'ємними частинами відродженої Польщі [1, с. 265]. Події 1918-1921 рр. показали неможливість реалізації даної концепції і свідчили про цілковиту перемогу лідерів табору націонал-демократів. Пілсудчики розуміли необхідність вирішення української проблеми, а тому, не полишаючи головної мети – полонізації українців – в національній політиці вони використовували більш гнучку тактику [9, с. 12]. Табір орієнтований навколо Юзефа Пілсудського, розглядав пріоритет у забезпеченні безпеки і цілісності держави, але в той же час, проти перспективи повернення загрози від Росії. З боку Росії він прагнув зберегти основи політики прометеїзму та співпраці з антирадянськими активістами національних меншин у польській державі [15].

Визнаючи поразку концепції федералізму, більшість пілсудчиків разом із самим Начальником держави Ю. Пілсудським підкреслювали тимчасовість встановлення рівноваги у відносинах з радянською Росією і наполягали на постійній бойовій готовності з боку

Польщі [4]. Однак відставка в червні 1923 р. Ю. Пілсудського унеможливила втілення в життя вищезазначених концепцій. Протягом 1923-1926 рр. Ю. Пілсудський на знак незгоди з політикою ендеків демонстративно покинув публічну політику.

Варто зауважити, що пілсудчики дещо ліберальніше ставилися до національних меншин в межах Другої Речі Посполитої, хоча на радикальні поступки на користь останніх не наважувалися. На думку Г. Юзевського, національно-демократична ідеологія опустилася до «темного інстинкту зоологічної ненависті до всього, що не є національно-польським». Він класифікує національну демократію як психологічний розлад [16, с. 63].

В основі пілсудчиківської концепції розв'язання національного питання лежала ідея державної консолідації. На відмінну від народової демократії, яка єдиним сувереном влади визнавала польський народ, прихильники Ю. Пілсудського головну роль відводили державі. Інтереси держави й народу визнавалися тотожними [5, с. 108]. До того ж під поняття «польський народ» потрапляли не лише етнічні поляки, а й на представники усіх національних меншин, що компактно проживали в межах Польщі.

Творчо запозичивши в ендеків ідею диференційованого підходу до меншин у різних районах держави, пілсудчики заклали її у підвалини регіональної політики, що здійснювалася з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності. Перший з них полягав у застосуванні індивідуальної політики щодо кожної меншини. Засади регіоналізму зобов'язували урядовців вдаватися до різних методів національної політики в окремих історико-етнічних областях Західної України. Селективність визначалася розвитком міжнародної ситуації, рівнем лояльності певної меншини щодо II Речі Посполитої, її національною свідомістю, чисельністю, розміщенням та соціальною структурою. Важливим елементом політики регіоналізму став Сокальський кордон – ідеологічний, штучно створений владою бар'єр між Галичиною й Волинню та Холмщиною (колишній австро-російський кордон), покликаний відсепаровувати й притлумлювати впливи «націоналістичної» Східної Галичини з її розвиненим українським суспільно-політичним, економічним, етноконфесійним і культурно-освітнім життям на значно спокійнішу (до часу) Волинь. Окресливши стратегічний напрям на державну асиміляцію національних меншин (насамперед українців), табір «санації», проте, не спромігся виробити шляхів й методів її реалізації [1, с. 267].

Перемога націонал-демократів, які тримали вищі щаблі влади протягом 1921-1926 рр. означала наступ на права українців, а також дискримінаційну політику у всіх сферах життя. Власне ці заходи ендеків сприяли загостренню польсько-українського антагонізму.

Головною причиною втрати державності Речі Посполитої лідери ендеків вважали відсутність політичної енергії, пасивність польського суспільства. А тому польська нація має значно розширити свої національні інтереси. Національні демократи відмовлялися українцям, білорусам у праві вважати себе окремими націями, називаючи їх «поганим гатунком поляків», яких можна швидко й успішно асимілювати. Відповідно, ідеологи націонал-демократів не поширювали поняття «національні меншини» на слов'янські народи, оскільки це були спільноти, котрі не мали власної державності. До категорії національних меншин ендеки відносили чехів, німців і росіян, позаяк лише вони були частинами давніх і традиційних народів, що мали власні держави [5, с. 88].

Дослідник національної політики Другої Речі Посполитої Ю. Крамар вважає, що програма націонал-демократів базувалася на трьох основних тезах. Перша теза полягала в трактуванні слов'янських народів як етнічної маси, яка не має приналежності до певної нації. Пояснюючи це тим, що протягом останніх років державотворчі прагнення українців зазнали краху, а подекуди взагалі українці проявляли пасивність у своїх державницьких прагненнях.

Теза друга ґрунтувалася на тому, що слов'янські народи, з огляду на їх низьку національну самосвідомість, досить швидко можна буде включити в орбіту польських впливів, перетворивши українців і білорусів на частину польського народу [5, с. 88].

Характеризуючи українсько-польські стосунки 1921-1926 рр., не можна забути про земельну реформу, яка неабияк вплинула на подальшу напруженість даних стосунків. Ще в 1919 році польський уряд розпочав аграрну реформу, спрямовану на підвищення сільськогосподарського виробництва. Метою всієї акції було створення привілейованого і відданого владі прошарку селян, за допомогою якого можна було б розрізнити етнічно згуртований український простір заселення і контролювати діяльність місцевого населення [14, с. 180].

Осадницька політика у Волинському воєводстві активно проводилася перші три роки після прийняття закону про військове осадництво. Однак під тиском національно-визвольної боротьби

українського селянства панівні кола Польщі змушені були спочатку обмежити, а незабаром і зовсім відмовитися від насадження господарств військових осадників [12, с. 184].

Подальшій конфронтації польсько-українських стосунків сприяло схвалення у 1924 році двох антиукраїнських законів. Перший – обмежував користування українською мовою в урядових установах, судах, а другий – реформував систему освіти. Реалізація закону про організацію шкільництва від 31 липня 1924 р. фактично призвела до ліквідації шкіл з українською мовою викладання на території східних воєводств. Упродовж 1922-1926 рр. тут було закрито 2 046 україномовних шкіл. Найгірша ситуація була на Волині, де не залишилося жодної державної української початкової школи. Протягом лише одного року влада закрила 301 школу з українською мовою викладання, тоді як кількість двомовних шкіл зросла від 94 до 366. На практиці частина т. зв. двомовних шкіл були такими лише за назвою. Навчання в них найчастіше проводили польською мовою, а українська залишилася лише одним із навчальних предметів [5, с. 187].

Кадрова політика теж ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині. Нерідко вчителів україномовних шкіл направляли на роботу до корінної Польщі, а на їхнє місце присилали учителів-поляків, котрі не тільки не знали місцевої мови, а й не мали відповідної фахової підготовки [5, с. 185].

Вузловою проблемою на шляху втілення польських властей своїх полонізаційних намірів стосовно українців була проблема неврегульованого становища Православної церкви. Після проголошення польської державності довгий час Православна церква зберігала залежність від Московського патріархату. Релігійне питання ускладнювалось й тим, що римо-католицьке духовенство наполегливо вимагало від офіційної влади повернення католикам тих церковних об'єктів, які свого часу були передані православним [5, с. 146].

Політика національної асиміляції, що її проводив уряд ендеків протягом 1921-1926 рр. зазнала невдачі. З кожним дискримінаційним заходом в бік українців, останні відповідали реакційними заходами. До того ж політичне безправ'я, жорстокий націоналізм і соціальний гніт зумовили зростання революційного й національно-визвольного рухів. Всі ці чинники в сукупності створювали необхідні передумови для грандіозного перевороту, в Другій Речі Посполитій, який відбувся 12 травня 1926 року під керівництвом Юзефа Пілсудського. «Загальна ситуація все ж сприяє Пілсудсько-

му, беручи до увагу популярність факту самого повстання серед населення. Тут бачимо щось подібне до повстання Директоріату проти гетьманщини», – повідомляє автор статті «Після перевороту». Після травневого перевороту 1926 року і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського урядові кола Польщі закликали до гнучкішої політики у національному питанні. Пропонований «пільсудчиками» курс політики в українському питанні спрямовувався у бік державної асиміляції при збереженні кінцевої мети – національної асиміляції українців [5, с. 120].

Варто підкреслити, що Польща на міжнародній арені взяла на себе відповідальність за долю національних меншин, які компактно проживали в її межах. Такі міжнародні зобов'язання поляків містилися у «Малому Версальському трактаті», підписаному 28 червня 1919 року, Ризькому договорі 1921 р. та Конституції від 17 березня 1921 р. Усі три документи об'єднувало надання широких прав національним меншинам у всіх сферах суспільно-політичного, культурного та релігійного життя. Однак реалії показують, що поляки жодних поступок у справах з врегулюванням становища національних меншин не здійснили, оскільки будь-які поступки на користь останнім могли мати катастрофічні наслідки для існування мононаціональної другої Речі Посполитої.

Таким чином, ми бачимо як еволюція поглядів від ендецьких до санаційних, і, навпаки, впливала на атмосферу польсько-українських взаємин. Підтримка ендеками політики національної асиміляції українців в різні періоди знаходила своїх прихильників серед польських правлячих верхівок, так само як і ліберальніші санаційні методи державної асиміляції мали своїх прибічників та однодумців в різні періоди політичного життя Другої Речі Посполитої.

Вище, ми проаналізували основні гасла й методи ендеків та пільсудчиків стосовно вирішення українського питання в Польщі. Завдяки обставинам, які склалися як на міжнародній арені, так і всередині Другої Речі Посполитої ендеки здобули переконливу перемогу і почали поширювати свої ідеї «національної асиміляції», «посилення польськості», колонізації стосовно українців. Проголошення цих гасел на східних кресах, на щастя, залишилось не повністю реалізованим в життя, оскільки часу на продовження даного курсу було обмаль. Друга Річ Посполита вкотре не використала свій минулий досвід, і не почала виправляти свої помилки, яких дотрималася ще до поділів Польщі, зокрема йдеться про врегулювання польсько-українських стосунків та вирішення українського

питання раз і назавжди. Концепція національної асиміляції, що її пропагували протягом 1921-1926 рр. народів демократи зазнала невдачі. Оскільки жорсткий курс негативно був сприйнятий українським населенням, кількість якого на окремих територіях становила більшість, зокрема на Волині. Період правління ендецького табору вважається чи не найнапруженішим у польсько-українських стосунках міжвоєнного періоду. Адже, взявши на себе міжнародні зобов'язання, Польща відмовляла українцям у їхніх правах та свободах, нехтуючи їхніми інтересами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Аркуша О. Г., Верстюк В. Ф., Віднянський С. В. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ : Ніка-Центр, 2012. 592 с.
2. Булавина С. Правовий статус українських громадських організацій на Волині (1918-1939 рр.). *Історико-правовий часопис*. 2013. № 1. С. 7-11.
3. Давидюк Р. П. Еволюція націонал-демократичного руху на Волині у 20-х рр. XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків, 2012. Вип. 23. С. 1-7.
4. Комар В. Формування ідеології прометеїзму у міжвоєнній Польщі. URL: <http://vuzlib.com/content/view/1679/25/> (дата звернення: 11.03.2019).
5. Крамар Ю. В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921-1939 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02. Луцьк, 2015. 536 с.
6. Крамар Ю. Організація, структура і принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині в міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. URL: <http://bo0k.net/index.php?p=achapter&bid=16652&chapter=1> (дата звернення 06. 02.19).
7. Крамар Ю. В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області). *Архіви України*. Київ, 2013. № 3. С. 115-126.
8. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931-1939 рр.). Луцьк : Надстир'я, 2001. 420 с.
9. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919-1939 рр.). *Україна-Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнародного семінару істориків (22-24 трав. 1997, м. Варшава)*. Варшава, 1998. С. 11-28.
10. Макух І. На народній службі: Спогади. Київ : Основні цінності, 2001. 638 с.

11. Новіцька Ю. Й. Національна політика Другої Речі Посполитої. *Intermarium: історія, політика, культура*. Житомир, 2014. № 1. С. 233-242.
12. Панишко Г. Політико-правова оцінка польського військового осадництва на Волині у складі II Речі Посполитої. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Чернівці, 2013. Т. 25. С. 183-186.
13. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. Кн. 1. Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. 776 с.
14. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. Т. I. 342 с.
15. Januszevska-Jurkiewicz J. Polacy i Ukraińcy na Wołyniu do 1939 roku. «*W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku : 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*». URL: https://rebus.us.edu.pl/bitstream/20.500.12128/4553/1/Januszevska_Jurkiewicz_Polacy_i_Ukraińcy_na_Wołyniu.pdf (дата звернення 20.02.19).
16. Snyder T. Sketches from a secret war: a Polish artist's mission to liberate Soviet Ukraine. New Haven and London: Yale University Press, 2005. 374 p.

Садовський Сергій,
науковий керівник – Марчук Володимир Станіславович, кандидат історичних наук, старший викладач

УДК 94 (477.82) «1944/1946»

ОСОБЛИВОСТІ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИНИЩУВАЛЬНИХ БАТАЛЬЙОНІВ НА ВОЛИНІ У 1944-1946 РР.

У статті йдеться про способи і методи формування винищувальних батальйонів на Волині у 1944-1946 рр. Аналізуються причини та мета їх створення. Показано основні джерела кадрового наповнення винищувальних батальйонів.

Ключові слова: винищувальні батальйони, націоналістичне підпілля, ОУН, УПА, Волинь.

The article is about ways and methods of forming the destruction battalions in Volhynia in 1944-1946. Analyzed the reasons and the purpose of theirs. In article shown the main sources of staffing of the fighter battalions.

Key words: destruction battalions, nationalist underground, Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), Ukrainian Insurgent Army (Ukrainian: Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya, UPA), Volhynia.

Останнім часом у вітчизняній історії актуалізувались дослідження проблем, пов'язаних із боротьбою українського націоналістичного підпілля з радянською окупацією. Адже радянська історіографія і пропаганда формувала у людей спотворене уявлення про повстанський рух у західних областях України в період Другої світової війни та повоєнне п'ятиліття. Сьогодні Російська Федерація, яка здійснила збройну агресію проти України, активно використовує в російських ЗМІ слова: «бандерівці», «київська хунта», «фашисти». Оперуючи цими словами російські пропагандисти ведуть інформаційну війну, намагаються нав'язати власним громадянам і зовнішньому світу, викривлений стереотип борців за самостійність та соборність України, приховати реальні масштаби боротьби та її характер.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає в тому, що у сучасній Україні відбувається внутрішньодержавне протистояння між прихильниками українського повстанського руху та його противниками. Тому потрібно показати неоднозначність оцінки військово-політичних подій у західноукраїнському регіоні в сорокові роки ХХ століття, розкрити трагічність наслідків використання конфліктуючими сторонами збройних методів боротьби для вирішення питань політичного характеру.

Створення у західних областях УРСР в окреслений період винищувальних батальйонів уже ставало предметом наукових студій І. Біласа, В. Сергійчука, Х. Кульгавець, В. Ільницького, Г. Стародубець, О. Сушук, В. Марчука та ін.

Мета статті – дослідження способів і методів формування винищувальних батальйонів на Волині у 1944-1946 рр. Дана проблема досі не стала об'єктом окремого наукового дослідження.

Винищувальні батальйони або так звані «стрибки», які діяли на території Західної України від 1944 р. до початку 50-х років, були однією з форм залучення місцевого населення до збройної боротьби проти українського повстанського руху в період відновлення там більшовицько-радянської влади. Ці формування з'являлися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників. Безпосередньо питанням їх організації, навчання, матеріального забезпечення і оперативного використання займалися відділи боротьби з бандитизмом відповідних управлінь НКВС [9, с. 169]. Проте ситуація ускладнювалася практичною відсутністю підтримки радянської влади серед місцевого населення. Радянська влада сприймалася як окупаційна та «чужа».

До основних завдань бійців винищувальних загонів належало: охорона порядку у населених пунктах, захист державних установ, радянського активу, здійснення облав та засідок, прочісування лісових масивів та населених пунктів, проведення оперативних заходів за даними РВ НКВС, патрулювання, конвоювання, охорона залізничних мостів та інших об'єктів державного значення тощо [3, с. 375].

Перші винищувальні батальйони формувалися з колишніх учасників партизанських загонів, комсомольців, партійно-радянського активу, безпартійних, фізично здорових чоловіків і жінок, що проявили себе «з хорошої сторони стосовно радянської влади в період німецької окупації» [2, с. 50]. Однак, така практика мобілізації до лав винищувальних батальйонів виявилася неефективною. Пер-

ший секретар Ровенського обкому партії В. Бегма на одній з обласних нарад в січні 1945 року змушений був визнати, що «в багатьох районах батальйони організовані неправильно. Створили винищувальні батальйони, втягнувши наш партійно-радянський актив, який прибув зі східних областей, і незначну кількість місцевого населення, котре перетворилося в загони по самоохороні і значних результатів по знищенню банд не дає. Оскільки актив не знає місцевості, не обстріляний, то часто проходить без результативно, або мають незначні успіхи» [10, с. 101]. Було очевидно, що без участі місцевого населення, винищувальні батальйони приречені на поразку. Тому місцева влада шукала різні способи покращення становища шляхом мобілізації до лав винищувальних батальйонів якомога більше мешканців регіону.

В 1944-1945 роках мобілізаційна кампанія носила швидше примусовий, аніж добровільний характер. З метою залучення місцевого населення до боротьби проти ОУН-УПА більшовицька влада застосовувала різноманітні методи, в тому числі й силові. Наприклад, у серпні 1945 р. у селі Секунь Седлищанського району Волинської області енкаведисти зловили 12 осіб, повезли їх у райцентр, тримали в підвалі доти, доки вони не погодилися записатися у «стрибки» [10, с. 101]. Рівненця Юхима Новосада, наприклад, записали до винищувального батальйону, незважаючи на те, що він втратив око. А демобілізованого фронтовика Федора Вовка з села Рідків Козинського району Рівненської області, який відмовлявся вступати до «стрибків», так побили, що він два дні не міг піднятися. Траплялися випадки що до цих формацій вербували навіть прошаків хліба, які прибули з Брянської області [6, с. 337]. Значна частина учасників парамілітарних загонів зголошувалися на службу добровільно. Цей факт підтверджують джерела українського підпілля. Зокрема, в одному з таких документів вказано, що «на Рівненщині більшість стрибків є вихованцями червоної партизанки, всі вони ворожо наставлені проти нас і беруть радо участь у боротьбі проти нас і населення» [8, с. 121-122].

Тому правильним висновком буде те, що в період 1944-1945 рр. для мобілізації до лав винищувальних батальйонів використовувались як методи примусу, так і принцип добровільності, який почав домінувати від 1946 р.

Мотивація для вступу до лав винищувальних батальйонів була різною. У 1944-1945 роках багато хто йшов туди, щоб не потрапити на фронт. Деяку частину складали особи зловлені в облавах, зааре-

штованих, а потім на певних умовах звільнених. Стимулом вступу західноукраїнських юнаків до винищувальних батальйонів була наявність альтернативи примусового вступу до шкіл фабрично-заводського навчання з подальшим працевлаштуванням на заводах і фабриках східних регіонів УРСР [10, с. 101].

Влада постійно намагалася використовувати різні форми заохочення бійців винищувальних батальйонів. По-перше, їх звільняли від призову в Червону армію і на шахти Донбасу. По-друге, існували матеріальні чинники. Для тих, хто відзначився у роботі, практикували видачу грошей із суми, виділеної на оперативні потреби, а також із фондів радянських органів. Щоправда, згідно з офіційними даними, до 1946 р. особовий склад винищувальних батальйонів, окрім начальників штабів, в централізованому порядку матеріальної винагороди не отримував. Проте, впродовж 1944-1946 рр. облік конфіскованого в так званих «ворогів народу і їх посібників» майна практично не вівся, що давало можливість «стрибкам» безкарно грабувати селян. Тим більше що винищувальні батальйони, які перебували на казарменому становищі, на цілком законних підставах забезпечувалися харчами, одягом та взуттям, виявленими в повстанських бункерах та криївках [8, с. 122].

У винищувальні батальйони пішов далеко не найстійкіший елемент: боєздатність бійців була невисока, вони боялися збройного підпілля, поступово ОУН зуміла проникнути в структури й управління цих батальйонів. Видимість підтримки місцевим населенням боротьби з ОУН і УПА винищувальні батальйони створювали. Також лунали застереження для тих, хто поспішав на співпрацю з новим окупантом. Перша з відомих таких засторог – звернення Служби Безпеки ОУН від 21 листопада 1944 р. «До громадянства України». СБ закликала облишити роботу на окупантів, скинути їх: «Зрадників народу, які свідомо діятимуть йому на шкоду, очікує в близькі часи розстріл і конфіскація майна» [4, с. 253].

Національний склад винищувальних батальйонів відображав специфіку регіону – переважали, звісно, українці. Проте на початковому етапі створення цих формувань залучалася значна кількість поляків (зважаючи на загострення українсько-польських стосунків в 1943-1944 рр.), яких використовували в антиукраїнських акціях. Ситуація змінилася тільки у 1945 році, по-перше, у зв'язку з розгортанням переселенських акцій стосовно населення польської національності й, по-друге, внаслідок організованої НКВС кампанії масових кадрових чисток винищувальних батальйонів від поляків,

підозрюваних у зв'язках з Армією Крайовою, чи звинувачених у насильницькому поводженні з українцями.

У тогочасних звітах та повідомленнях учасників повстанського руху є різні оцінки діяльності бійців винищувальних загонів. Наприклад, на Рівненщині, де місцеві «стрибки бродять в лісах, роблять засідки і вбивають цивільне населення під нашою маркою. ... Також ходять по довколишніх селах, грабують і вбивають тих, хто ховається від мобілізації» [10, с. 101]. Як зауважує О. Сушук, «отримані широкі повноваження, відсутність належного контролю, всюдозволеність усіх цих загонів призвело до того, що, отримавши зброю вони почали займатися грабежем і розбоям. Так, 7 грудня 1945 р. у м. Ковелі капітан НКВС та лейтенант (керівник місцевого винищувального загону) зустрівши на залізничному вокзалі бібліотекаря та представившись українськими повстанцями, обікрали його та жорстоко побили. 15 грудня 1945 р. загін «стрибків» у кількості 26 осіб у Ковельському районі спалили будинок вбитого повстанця Журавля, а також вчинили стрілянину по селянах, які зібралися на його похорони [11].

Відсутність належного матеріального стимулу бійців парамілітарних формувань у 1944-1945 роках виступила серйозним стримуючим чинником їх розвитку. Ігнорування матеріального забезпечення бійців з боку органів внутрішніх справ та держбезпеки призводило до втрати зацікавленості командирами у виконанні своїх завдань. Бійці займалися мародерством, здійснювали грабежі та насильства [10, с. 102].

Загалом, бойова і оперативна діяльність винищувальних батальйонів перебувала у незадовільному стані. Причин цього було кілька:

- 1) недоукомплектованість до штатної необхідності;
- 2) недостатнє залучення особового складу до участі в операціях по боротьбі з бандитами;
- 3) слабкий рівень політичної підготовки та дисципліни особового складу;
- 4) самоусунення начальників райвідділів НКДБ від керівництва винищувальних батальйонів;
- 5) засилля в лавах винищувальних батальйонів ворожого елемента, внаслідок чого є випадки прямої зради боягузтва і переходу до стану ворога;
- 6) невідповідність переважної більшості начальників своєму призначенню і незабезпечуваність організаційної і бойової роботи

з особовим складом [10, с. 102]. Свідченням низького рівня професійної діяльності винищувальних батальйонів були численні факти роззброєння окремих з них повстанськими боївками, непоодинокі випадки переходу бійців до складу УПА, зростання кількості невдалих військових операцій. Наприклад, у 1945 р. п'ять бійців винищувального загону Іваничівського РВ НКВС із с. Старий Поричк встановили зв'язок з комендантом районної боївки СБ ОУН Нагірним, якого інформували про проведення спецоперацій щодо ліквідації УПА та отримували від нього листівки. 10 квітня, потрапивши у засідку повстанців, члени винищувального загону зімітували перестрілку, в результаті було вбито керівника групи дільничного Костирева. У селі Смідин Луківського (тепер Старовижівського) району командир винищувальної групи Зінчук, який був секретарем місцевої комсомольської організації, в липні 1946 р. прийняв присягу підпільника ОУН, став підпільно тереновим провідником Борисом. Група підпільників зросла до 24-х осіб, але через необережність, через засланого агента група була викрита, всі її члени заарештовані [11].

Влада намагалася всіляко покращити ситуацію. Проводилися кадрові чистки, результатом яких мали стати заміна некомпетентних начальників районних штабів винищувальних батальйонів, перегляд особового складу батальйонів з метою виявлення підозрюваних у зв'язках з повстанцями з подальшим арештом їх як посібників. Важливе значення надавалося створенню при кожному винищувальному батальйону мережі інформаторів («освідомітелів»), завдання яких полягало у тому, щоб вчасно викрити «ворожу агентуру», прояви антирадянських настроїв.

Надзвичайно важливе значення надавалося питанню організації політико-виховної роботи з кадровим складом винищувальних батальйонів. Вирішення цієї проблеми вимагало розв'язання двох завдань – з одного боку, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки бійців, з іншого – їх політичної грамотності. Більшість стрибків, як і сільське населення, мали початкову освіту, але саме вони виступали потенційним кадровим резервом на заміщення номенклатурних посад рівня села та району. Тому партійне керівництво, намагаючись надати їм більш «презентабельного» вигляду, зобов'язало завідуючого обласним відділом народної освіти організувати загальноосвітнє навчання на базі вечірньої середньої школи для дорослих [10, с. 102].

З 1946 року, влада почала активніше використовувати матеріаль-

ні стимули заохочення бійців винищувальних батальйонів. Головам виконкомів райрад і секретарям райкомів партії рекомендувалося корінним чином покращити матеріально-побутові умови дільничних уповноважених міліції. Відтак кожному з них виділялася квартира з присадибною ділянкою поблизу розміщення дільниці винищувального батальйону, а також домашня худоба – корова чи телиця. Як правило, для реалізації таких цілей використовували будинки та майно, реквізовані у виселених родин повстанців. Зрозуміло, що така форма «оплати праці» загострювала громадянське протистояння не тільки на рівні окремих населених пунктів, але й у масштабах регіону.

Восени 1946 р. М. Хрущов звернувся до В. Сталіна з офіційним листом, в якому, «враховуючи безсумнівну необхідність збереження батальйонів до ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів», аргументовано доводив необхідність матеріального стимулювання їх бійців та створення для них більш сприятливих умов життя. Постанова Ради Міністрів СРСР «Про пільги для бійців винищувальних батальйонів західних областей УРСР» дала поштовх позитивному вирішенню цієї проблеми. На тлі посилення масових репресій проти учасників повстанського руху, постійних утисків прав і свобод місцевого західноукраїнського населення, злиденності їх життя і побуту, викликаного умовами повоєнної розрухи та перманентного збройного протистояння влади з народом, цей документ фактично визначав зміст індульгенції, котру отримували ті, хто вступав до лав винищувальних батальйонів. У постанові вказувалося, що «1. Бійцям винищувальних батальйонів, яким належить бути призваними в Червону Армію в 1946 і 1947 рр., зарахувати їх діяльність в батальйоні впродовж 1946 і 1947 рр. як дійсну службу в Червоній Армії. 2. Звільнити від сільськогосподарського податку селян-одноосібників західних областей УРСР, син котрих чи голова сім'ї перебуває у винищувальному батальйоні, а в сім'ї не залишилося інших працездатних, крім дружини й бійця, котрі мають дітей до 8 років. 3. У випадку загибелі бійця від банд ОУН – УПА сім'ї вбитого встановлюється пенсія згідно з постановою РНК СРСР від 16 липня 1940 р.» [7, с. 71-72].

Отже, впродовж 1944-1946 рр. основними джерелами кадрового наповнення винищувальних батальйонів були: службовці радянських установ та організацій, демобілізовані бійці Червоної Армії та партизанських загонів, комсомольці та місцеві «активісти», колишні учасники УПА, сільська безпартійна молодь, учасники Армії Кра-

йової. Протягом 1944-1945 роках добровольців до лав винищувальних батальйонів було мало. В цей період влада здійснювала примусові мобілізації, нерідко використовуючи для цього силові методи. Також не було матеріально стимулу. Після 1946 року коло «добровольців» значно розширилося. Це було пов'язано із послабленням українського повстанського руху, а також з матеріальним та моральним заохоченням особового складу винищувальних батальйонів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга друга. Документи і матеріали. Київ : Либідь, 1994. 685 с.
2. Льницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944-1954 рр.) *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. № 2 (37). 2011. Харків : Права людини, 2011. С. 47- 82.
3. Кульгавець Х. Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944-1950 рр.). *Форум права*. Харків, 2009. № 3. С. 373-382.
4. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. Київ : Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. 519 с.
5. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. 944 с.
6. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь у 1939-1955 рр. Київ : Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.
7. Стародубець Г. Винищувальні батальйони у західних областях України в 1944-1946 рр.: «свої» чи «чужі»? *Новітня доба*. 2013. Вип. 1. С. 62-73.
8. Стародубець Г. Особливості формування та діяльності винищувальних батальйонів у 1944-1945 роках. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2010. Збірник 14. С. 109-127.
9. Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. Вип. 16. С. 167-177.
10. Стародубець Г. Особливості кадрового забезпечення винищувальних батальйонів західних областей України в 1944-1946 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 75. С. 100-113.
11. Сушук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими карально-репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині (1944-1953). URL: <http://vuzlib.com/content/view/1669/52/> (дата звернення: 29.03.2019).

Симонович Дмитро,

науковий керівник – Атаманенко Віктор Борисович, кандидат історичних наук, доцент

УДК 725.182 (477.81) «17»

ФОРТИФІКАЦІЙНІ СПОРУДИ МЕЖИРІЧА

У статті йдеться про оборонні споруди Межиріча, який на початку XVII ст. отримав магдебурзьке право. Висвітлено період створення та загальний стан і вигляд фортифікацій в період належності Межиріча князям Острозьким.

Ключові слова: Межиріч, оборонні споруди, князі Острозькі, межиріцький замок, Свято-Троїцький монастир-фортеця, міські ворота, Заславська і Острозька брами.

The article deals with defensive structures of Mezhyrich, in XVII century received a status of a city. The period of their creation and the general condition and the form of fortifications during the period of possession of the Mezhyrich by the princes of Ostrog was described.

Keywords: Mezhyrich, defensive structures, princes Ostrog, Mezhyritskiy castle, Holy Trinity monastery fortress, city gate, Zaslavsky and Ostrog gates.

Фортифікаційні споруди Межиріча стали об'єктом дослідження істориків у зв'язку з історичними працями про Острог [9, с. 5; 15, с. 28]. Історики, які досліджували оборонні споруди Острога, не могли не згадувати про Межиріч. В острозький оборонний комплекс входило багато передмість, одне з яких Загороддя, що починалось з південно-західної сторони острозького замку, доходило до Загородських воріт, Бельмажу і до самого Межиріча, який був також своєрідним оборонним передмістям Острога [1, с. 75].

Найбільшої уваги істориків привертає францисканський кляштор, сучасне найменування – Межирицький Свято-Троїцький чоловічий монастир, що становить для сучасних досліджень винятковий інтерес та заслуговує на увагу фахівців і як осередок духовно-культурного значення, і як видатна пам'ятка оборонного значення.

Вивченням Межиріцького монастиря займалися О. Годованюк, П. Ричков, В. Луц, В. Рожко, О. Білявцева, М. Бендюк, Я. Бондарчук, Т. Ковальчук та інші. Я. Бондарчук докладно описала та висвітлила основні аспекти розвитку монастирського комплексу – від зародження і до сучасності монастиря. В. Луц та П. Ричков у своїх працях більше уваги приділили дослідженню архітектурного комплексу монастиря, особливостям побудови храму, його розташуванню і обороноздатності. Доповненням до попередніх студій про архітектурний комплекс є дослідження О. Годованюк та В. Рожко. У науковій статті В. Атаманенка можна знайти інформацію про всі оборонні споруди Межиріча, що існували до їх пошкодження чи зникнення.

Мета статті – дослідження межиріцьких фортифікаційних споруд, що були побудовані в часи князів Острозьких.

Межиріч знаходиться в Острозькому районі Рівненської області, між річками Вілія та Збитенка. Таке розташування було сприятливим для оборони, а торгівельний шлях у Карпати, що тут проходив, зумовив появу самого поселення і сприяв його економічному зростанню [11, с. 125]. На території села збереглися залишки давньоруського городища з валами (XII – XIII ст.), Заславська брама (XVI ст.), піч Януша (XVII ст.) та Свято-Троїцький Межиріцький чоловічий монастир-фортеця (XV – XVII ст.) [2, с. 1; 5, с. 62-63].

Перша письмова згадка про Межиріч – це грамота великого князя литовського Вітовта від 3 липня 1396 року в м. Луцьку, у якій він підтверджує попереднє право князя Федора Острозького на Острог й інші навколишні містечка, серед яких був і Межиріч [16, с. 379]. Виникнення дерев'яної церкви в Межирічі припадає ще на XIV ст. і точної дати заснування церкви не збереглося [4, с. 47; 8, с. 21].

Князь Федір Острозький вже мав у Межирічі свій замок, який швидше всього був дерев'яний і являв собою городище – земляні вали, поверх яких був поставлений частокіл з колод із загостреними верхами [5, с. 5]. Посеред замку стояла дерев'яна Троїцька церква, яка в середині XV ст. була знищена внаслідок пожежі, а на її місці було побудовано кам'яну церкву [6, с. 85-105; 12, с. 55].

Вали (загальна довжина яких складала 2 150 м), що оточували церкву і частину села, були вже у ті часи та утворювали городище. В середині городища існував князівський замок, що був перебудований на початку XV ст. князем Василем Красним [16, с. 379].

На початку XVII ст. Троїцький монастир перебудували за кошти Януша Острозького, який у 1606 р., а за іншими відомостями в

1610 р., або 1612 р., віддав храм католицькому ордену францисканців [16, с. 380]. У 1612 р. за його наказом у місті почалися роботи з перебудови замку та Троїцької церкви на францисканський монастир [3, с. 50; 14, с. 1].

З півночі та півдня до церкви прибудовували два двоповерхових корпуси з келіями. В їх зовнішніх кутах містилися круглі триярусні башти з бійницями та конусоподібними дахами, які надають комплексу ще більшої схожості з замком [13, с. 380]. Оборонний кордон складався з чотирьох наріжних башт, вхідної башти-дзвіниці та високого суцільного муру, що утворював в плані неправильну трапецію [11, с. 87-89].

Задумане будівництво монастиря-фортеці, судячи з його форми, мало переслідувати оборонну мету. Вона полягала у захисті Острога – родинного гнізда князів Острозьких від татар.

Станом на 1542 р. в Межирічі знаходився дворець-фільварок, який можливо був продовженням князівського замку і поряд з укріпленнями навколо Межиріча відігравав оборонну роль [1, с. 75]. Заславська брама розташовувалась при замку, щоб краще боронити найбільш уразливе місце Межиріча [10, с. 339].

Князь Василь-Костянтин Острозький ще при житті у 1603 році розділив свою власність між синами [7, с. 112-127]. Згідно з цим актом поділу, Межиріч дістався старшому сину – Янушу Острозькому.

До міста можна було дістатись лише через дві в'їзні брами – Дубенську (Острозьку), що знаходилась у центрі міста, і була згодом перероблена у пивоварню, зараз її не існує зовсім, та існуючу досі – Заславську (на Ізяслав) неподалік монастиря (побудована у XVI ст. і мала надбрамну башту) [10, с. 339-340].

Міські вали складались з 7 дерев'яних башт, які не мали усталених назв, а йменувались за місцем розташування. На розі від замку до Заслава – велика на валі з боку Заслава, на розі валу з боку князівського фільварку – середня на валі з боку фільварку, на розі від млина, на розі валу з боку Острога [10, с. 379-380]. Вони мали форму неправильного чотирикутника і розташовувались так, що в сукупності з брамами кожен бік міських укріплень мав по три (дві наріжні та одна посередині) башти, за винятком валу, що знаходився з боку впадіння Збитенки до Вілії (північно-східний вал) [1, с. 79].

В усіх міських баштах знаходились гармати, а при наріжній – Острозькій – розташовувався цейхгауз. На брамах і баштах були встановлені мортири, гармати, гарматки і шмигівниці, гаківниці і

органки. Мортири були поставлені на Заславській брамі (1), башті над нею (1), та на Наріжній башті від млина (1, розірвана), а органи стояли на усіх брамах. Сумарна вогнева потужність валів за інвентарем 1640 р. була такою: на південному сході – 2 мортири, 3 гармати, 9 гарматок, 4 шмигівниці, 4 гаківниці, 19 органків, на південному заході – 2 мортири (одна з них розірвана), 2 гармати, 9 гарматок (дві з них розірвані), 9 шмигівниць, 2 гаківниць, північний захід – 1 мортира (розірвана), 2 гармати, 6 гарматок, 23 органи, північний схід – 1 гармата, 4 гарматки, 1 шмигівниця, 2 гаківниці [10, с. 340].

Найслабший північно-східний вал посилювався за рахунок оборонного францисканського кляштору та двору замку. Про оборонний характер кляштору свідчать мури з чотирма наріжними баштами, бійниці, рови, товщина мурів.

Після того, як 12 вересня 1620 р. князь Януш Острозький помер, Межиріч дістався його онуку, сину його дочки Єфросинії – Домініку Заславському. В перші роки Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького козацькі загони пошкодили оборонні споруди Межиріча, а протягом наступних військових дій Межиріч втратив свою політичну, оборонну та економічну роль [16, с. 382].

Межиріч, ставши частиною володінь князів Острозьких, почав розбудовуватися. Зважаючи на географічний фактор, близьке розташування населеного пункту до Острога, на Межиріч було покладено функцію оборонного передмістя резиденції Острозьких. Князі Острозькі побудували своєрідний фортифікаційний комплекс в Межирічі. Загалом в комплекс фортифікацій Межиріча входили: князівський замок, дерев'яна, а згодом кам'яна Троїцька церква, яка за Януша Острозького стала францисканським кляштором, оточеним чотирма наріжними баштами і надбрамною дзвіницею, міські стіни з Заславською та Острозькою брамами та сімома баштами.

Список використаних джерел і літератури:

1. Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріча XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2002. Вип. 7. С. 71-83.
2. Білявцева О. Свято-Троїцький Межирицький та Свято-Успенський Гоцанський чоловічі монастирі у контексті духовно-культурного розвитку Рівненщини. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2012. № 23. С. 1-8.

3. Бондарчук Я. В. Межирицький Свято-Троїцький монастир. Острог : Вид-во НУОА, 2007. 68 с.
4. Годованюк О. Монастирі та храми Волинського краю. Київ, 2004. 176 с.
5. Годованюк О. Троїцький монастир-фортеця у Межиричі-Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV – XVII ст. *Архітектурна спадщина України*. 1995. Вип. 2. С. 62-78.
6. Бондарчук Я. Іконопис Острожчини XVI – першої половини XVII століття. *Острозька академія XVI – XVII століття. Енциклопедія*. Острог : Вид-во НУОА, 2011. С. 57-59.
7. Ковальський М. Етюдi з iсторії Острога: Нариси. Острог, 1998. 288 с.
8. Ковальчук Т. Свято-Троїцький Межирицький монастир. *Рівненщина релігійна*. 2011. № 3. С. 21.
9. Логвин Г. Замок в Острозі. Київ, 1959. 14 с.
10. Рычков П. Дорогами южной Ровенщины. Москва : Искусство, 1989. 178 с.
11. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. Острог, 2004. 384 с.
12. Ричков П., Луц В. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. Київ : Техніка, 2002. 168 с.
13. Рожко В. Православні святині історичної Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2009. 560 с.
14. Свято-Троїцький монастир знову православна святиня. URL: http://mezhyrichmon.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=19:2011-03-16-09-15-23&catid=2:2011-03-10-08-42-54&Itemid=3 (дата звернення: 26.03.2019).
15. Симонович Д. Фортифікаційні споруди Острога. *Terra Incognita: студенський науковий журнал*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. Вип. 3 : На службі Клію. С. 28-33.
16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1886. T. VI. S. 379-383.

Зубицька Дарія,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 27 (477.83) «17»

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ВОЛИНІ У XVIII СТ.

У статті проаналізовано релігійне життя Волині у XVIII столітті, визначено етноконфесійний склад населення регіону. Досліджено становище Римо-католицької, Греко-католицької церков та єврейської громади на Волині у XVIII ст. Визначено такі їхні особливості, як адміністративна система та специфіка ієрархії, досліджено аспекти економічного становища церков. З'ясовано специфіку релігійних осередків громад на Волині.

Ключові слова: Волинь, церква, уніати, монастир, єпархії, костел, братство, єпископ, синод.

In the article is described the religious life of Volhyn of the XVIII century. Determined ethnic and religious composition of the population of the region. Studied the position of the Roman Catholic, Greek Catholic churches and the Jewish community of Volhyn in the XVIII century, their features are defined as the administrative system and specific hierarchy, studied aspects of the economic situation of the churches. The specifics of community religious communities in Volhyn are revealed.

Keywords: Volyn, church, uniates, monastery, diocese, church, brotherhood, bishop, synod.

Дана тема привертала та продовжує привертати увагу багатьох авторів. Частково вона є висвітленою у працях О. Гагалак, М. Бирука, Н. Сінкевич, А. Перковського, О. Буравського, О. Крижанівського, О. Фотинського, М. Близняка, А. Хойнацького та ін. Позитивно оцінюючи праці своїх попередників, варто наголосити на тому, що заявлена тема ще потребує подальших дослідницьких пошуків.

Мета статті – дослідити релігійне життя Волині у XVIII ст., виокремити суспільні впливи та економічні трансформації церков.

Волинське воєводство було утворене у 1565-1566 рр. за ухвалою віленського сейму у складі Великого Литовського князівства. З 1569 р. (Люблінська унія) до останньої третини XVIII ст. воєвод-

ство входило до складу Речі Посполитої. Географічно регіон займав території басейнів правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу, Турії і межував на півночі з Пінським повітом Брестського воєводства, на північному заході й частково на заході з Холмською землею Руського Воєводства, на заході – з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні – Тереховельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летишівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства [11, с. 40].

Волинське воєводство охоплювало територію нинішньої Рівненської області (без північної її частини, яка належала Великому князівству Литовському), більшої частини Волинської області (також без північної її частини, приналежної до того ж князівства), північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей [17, с. 13]. До 1791 р. воєводство поділялось на три повіти: Володимирський, розташовувався на північному заході, Кременецький – на півдні та Луцький – між ними.

У 1774-1775 рр. в Волинському воєводстві було складено подимні реєстри, які охоплювали переважну більшість населення (крім шляхти, духовенства та війська). Реєстри містили відомості про кількість димів (або господарств) в населених пунктах; у них вказувалась приналежність димів конкретним володільцям, що давало змогу згрупувати їх згідно з юрисдикцією [19, с. 198]. З урахуванням цих реєстрів А. Перковським було вираховано чисельність населення Волинського воєводства. На 1775 р. вона становила 754,7 тис. осіб.

Щодо етнічного складу населення, то слід сказати, що на території Волині у XVIII ст. він був досить строкатим. В містах проживали не лише українці, а й поляки, євреї, татари, турки, угорці, литовці, молдавани, цигани, вірмени [11, с. 38].

Пануючим класом була польська шляхта. Майже до кінця XVIII ст. продовжували діяти правові норми польського законодавства, вони регламентувалися на всі сторони життя суспільства. Місцева людність розглядалася як «схизматики», які здатні лише до роботи на полі пана. Десятиліттями залишалися невирішеними господарські, релігійні та культурно-освітні проблеми. Внаслідок цього у суспільстві загострилися соціальні та міжконфесійні суперечності [14, с. 194].

У Римо-католицької церкви у XVIII ст. на Правобережжі існували три округи-єпархії (дієцезії), їхні кордони не обов'язково збігалися з кордонами правобережних воєводств та повітів (Луцька, Київська та Кам'янець-Подільська). Майже вся Волинь входила до Луцької та частина (Житомирський і Овруцький повіти) до Київської єпархії. Католицькі єпархії склалися з деканатів. У середині XVIII ст. Луцька єпархія мала 14 деканатів. Деканати склалися з парафій (плебаній) – найдрібніших церковно-адміністративних одиниць. Кількість парафій не була сталою, адже відповідала кількості костьолів.

Католицькою єпархією керував єпископ, якого призначав польський король і затверджувала Апостольська Столиця. Єпископи підлягали папському нунцію у Варшаві. Вони зосереджували у своїх руках не лише духовну, а й світську владу. Католицькі єпископи були польськими сенаторами, брали участь в роботі провінційних сеймиків, головували у фінансових та військових комітетах. Через те, що активна участь у політичному житті держави та світських розвагах вимагала чимало часу та зусиль, єпископи перекладали свої прямі функції на заступників (вікаріїв чи суфраганів) [15, с. 124]. Коли єпископ старів чи нездужав, виконання його службових функцій перекладалося на коад'ютора, який після смерті єпископа обіймав єпархію. У той час єпископський титул носив суто престижний характер. При єпископі та його кафедрі існував капітул – духовна колегія з чотирьох прелатів, чотирьох штатних і такої ж кількості нештатних (почесних) каноніків [15, с. 124].

Католицьку парафію (плебанію) обіймав священнослужитель-каплан, його ще називали плебаном. Каплани багатих плебаній тримали помічників-вікаріїв і тоді називались пробощами. Здебільшого пробощ обіймав дві-три плебанії.

Римо-католицька церква на Волині у XVIII ст. користувалася всілякою підтримкою папської курії, її опікав нунцій (папський намісник) у Варшаві. Варшава насамперед дбала про економічне процвітання монастирів та костьолів, заохочувала їх накопичувати багатства, бачачи у цьому запоруку зростання суспільного престижу церкви. Для цього вона підвищувала у сані ігуменів і ксьондзів найбагатших храмів та монастирів. Ті католицькі ордени й окремі монастирі, які проявили особливе підприємництво у сфері економіки, отримували від папського двору чи місцевого єпископа соціальні привілеї, завдяки яким могли розраховувати на нові щедрі пожертвування мирян.

Найчастіше таким привілеєм служила «велика індульгенція», яка канонічно прощала гріхи не лише живим, а й мертвим, звільняючи їхні душі скніння у чистилищі. Таку індульгенцію папа надавав у XVIII ст. домініканцям, василіанам, а єпископи – окремим костьолам. У 1745 р. римська курія з метою економічного зміцнення василіанських монастирів на Волині почала укрупнювати їх шляхом підпорядкування бідніших багатшим, а також закриттям найбідніших, які не могли в найближчі роки розраховувати на фундуші (земельні пожертвування) [15, с. 115].

Протягом XVIII ст. на Волині з'являлися нові монастирі та костьоли. У ряді волинських міст і містечок селилися монахи відразу кількох католицьких орденів. У Луцьку знайшли притулок бернардинці, боніфратри, бригітки, домініканці, кармеліти, тринітації, капуцини, шаритки, августинці. Важливими осередками католицизму на Волині стають Любар і Бердичів. У 1634 році в Любарі було засновано домініканський монастир, а в 1752 році збудовано костьол. У 1754 році закінчилося будівництво кафедрального костьолу в Бердичеві, пізніше при ньому відкрили школу кармелітів, а у 1768 році – друкарню.

До кінця XVIII ст. на Волині з'явилося 12 осередків ордену кармелітів. У 1779 р. осередок кармелітів був заснований і в Острозі. До Острога також перейшов осідок з сусіднього села Монастирок, де кармелітський монастир існував з 1741 р. завдяки фундації княгині Алоїзи Сангушкової. Історія острозького осередку не була тривалою. У 1809 році пожежа знищила дах костелу, монахи покинули Остріг і перебралися до Городища. В 1860 році залишки монастирського костелу було розібрано представником місцевої єврейської громади [20, с. 138].

Чисельність братчиків була невеликою – братство не володіло окремим фундашем, а жило виключно з пожертв та позичання релігійного інвентарю. Монастирська бібліотека була вкрай бідною і тематично одноманітною. Монастир упродовж існування був бідним. Річна сума його доходу становила 1 301 злотий, в той час як видатки становили 1 737 [20, с. 142].

На Волині наприкінці XVIII ст. монастирі переважно будувалися на кошти польських магнатів. Римо-католицька церква в регіоні була потужним землевласником. У цей період на Волині найпоширенішою формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, який становив поєднання села й власного господарства (двору, фільварку) з полями та угіддями. Особливістю

соціально-економічного розвитку Римо-католицької церкви на Волині наприкінці XVIII ст. було те, що в маєтках духовенства дедалі більше використовувалася наймана праця сезонних сільськогосподарських робітників. У Кременецькому римо-католицькому монастирі в травні 1799 р. працювало 13 сільськогосподарських робітників з оплатою 1 601 злота за місяць. Вони обробляли монастирські поля: висівали жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку тощо [10, с. 90].

У господарствах римо-католицьких священиків велике значення мали промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Наприкінці XVIII ст. на Волині майже обов'язковим атрибутом стають млини. Критерієм ефективності млинів слугувала передовсім кількість млинарних кругів, відповідно до якої сплачувався податок. Римо-католицьке духовенство часто здавало свої млини в оренду, укладаючи спеціальні угоди про умови їх експлуатації. Єпископ Михайло Пивницький підписав контракт про здачу в оренду млинів у селах Волиці й Дмитрівці. Крім того, у документі зазначалося, що один млин повинен працювати для мешканців Волицького фільварку, а інший – для орендарів [10, с. 92].

Польський уряд примусово перетворював православні і уніатські храми й монастирі в католицькі. З цією метою в Радомишлі було засновано консисторію, при якій існувала в'язниця, де не тільки утримували, а й страчували непокірних православних священиків. Населення Волині активно боролось проти засилля католицизму. Твердинею православ'я в нашому краї став Тригірський монастир, який зберігся до наших днів.

Вже на початок XVIII ст. Уніатська церква на теренах Речі Посполитої поширила свій вплив на всі західноукраїнські землі і адміністративно поділялася на такі єпархії:

- Львівсько-Галицько-Кам'янецьку;
- Перемишльсько-Самбірсько-Сяніцьку;
- Луцько-Острозьку;
- Холмсько-Белзьку.

Вони підпорядковувалися Київському уніатському митрополиту [13, с. 282]. Уніатські єпархії, як і римо-католицькі, також поділялися на деканати та плебанії (парафії).

Адміністративна система та ієрархія Уніатської церкви були ближчими до Римо-католицької, аніж до Православної. Уніатського митрополита, як і римо-католицьких єпископів, призначав король і затверджувала Апостольська Столиця. Правою рукою митрополи-

та був адміністратор (генеральний комісар), який керував митрополічними маєтками. Існувала також посада коад'ютора (надвірного єпископа), яку обіймав один із провідних членів василіанського ордену. Після смерті митрополита коад'ютор очолював його кафедру [15, с. 127].

В парафіях духовна влада належала єпископам, їм підлягали керівники деканатів (декани чи архіпресвітери), ігумени монастирів, парафіяльні священники-плебани, приватні священники-каплати та інші провінційні клірики.

При єпископських кафедрах існували капітули, що склалися з кількох каноніків. Луцький капітул, наприклад, складався наприкінці XVIII ст. з чотирьох прелатів, архіпресвітера, архідиякона, ексклєсарха та канцлера [15, с. 128].

Здебільшого єпископи та члени єпископських капітул були представниками чорного духовенства. Найвіддаленішим помічником єпископа вважався священник-плебан. Його основним обов'язком було здійснення церковних таїнств. Кожен плебан вів чотири актові книги для реєстрації народжень, хрестин, шлюбів і смертей. Також існувала спеціальна книга, де записували анкетні дані кожного парафіянина.

На Волині, крім парафіяльних, було чимало «надомних» священників-каплатів. Вони обслуговували лише свого пана і не мали права здійснювати треби для парафіян. Якщо такого капелана вигнали через якусь провину, або його пан помирав, він ставав провізом – безробітним, мусив купувати у єпископа грамоту-апробату на право здійснювати треби і цим годуватись. Апробата надавалася лише на певний строк, після закінчення його строку, священникові доводилося знову купувати право на заняття церковною практикою [15, с. 129].

У парафіяльного священнослужителя були власні помічники: вікарій, диякон, іподиякон, екзорцист (спеціалізувався на вигнанні «бісів» із хворих), читець, співець та воротар.

Монастирську братію очолював архімандрит. У першій половині XVIII ст. монастир нерідко діставався єпископу чи митрополиту, а коли вони були відсутні, то монастир очолював вікарій, при якому функціонував монастирський капітул. На прикладі Дерманського монастиря можна розглянути монастирський апарат управління. Монастирем управляли архімандрити, які були верховними власниками, по відношенню до селян. Але архімандрити не завжди жили в Дермані. Дерманська архімандрія, подібно іншим монасти-

рям, була «хлібом духовним», засобом для годівлі. За відсутності архімандрита, монастирем та його підданими управляв намісник, вікарій. При вікарії знаходилась монастирська капітула [22, с. 39]. Капітул складався із закристіана (ризничого), економа, писаря і кількох монахів. Цей адміністративний орган вів монастирське господарство, а іноді навіть відміняв господарські розпорядження архімандрита-єпископа [16, с. 21].

При колегіумах і семінаріях та в більшості василіанських монастирів існували також новіціати – школи для молодих монахів. Це були древні навчальні заклади, де навчалося по кілька десятків послушників. Наприклад, в училищі Кременецького василіанського монастиря наприкінці XVIII ст. навчалося 13 послушників віком від 16 до 23 років. Його штат складався з суперіора (ігумена), 4 вчителів, сповідника, священика, ризничого та економа [16, с. 22]. Найбільш здібні новіціуші одержували можливість продовжити навчання у вищих духовних навчальних закладах, де вони здобували вчений ступінь, що відкривав їм шлях до вищих адміністративних посад у монастирях. Зокрема Почаївський монастир, починаючи з 1792 р., щороку направляв чотирьох своїх новіціушів у «папський алюмінат» – духовну академію при Віленському університеті [23, с. 127]. Виділяли кошти на навчання у Вільно своїх новіціушів також Дерманський, Верхівський та ін. василіанські монастирі.

У другій половині XVIII ст. в ряді василіанських монастирів поряд з новіціатами було відкрито школи для дітей шляхти та заможних городян. Школи підпорядковувались Краківській академії і поділялись на шестикласові окружні та трьохкласові під окружні. У Волинському окрузі нараховувалась одна окружна (у Кременці) та сім під окружних шкіл (у Кам'янці-Подільському, Луцьку, Олиці, Володимирі-Волинському, Острозі, Шаргороді та Барі) [16, с. 25].

Соціальний склад духовенства у XVIII ст. був дуже неоднорідним, особливо це стосується чернецтва.

У черниці постригалися здебільшого жінки, у яких не склалося особисте життя або яких спіткав тяжкий недуг. Склад чоловічих монастирів був строкатішим. У монахи часто постригалися дворяни з шляхетських і навіть магнатських родин, вихідці з козацької старшини [16, с. 26]. Серед чернецтва були також колишні міщани. Йшли у монастир також люди, які шукали дармового хліба чи не поладили з законом. Але основну масу чернецтва становили селяни-втікачі. У монахи постригались здебільшого в юнацькому і навіть дитячому віці. Державна влада обмежувала віковий поріг для

постригу. Сеймовою ухвалою 1768 р. постригатись у монахи заборонялось раніше 24-річного віку, у монахині – раніше 16-річного віку. Свій суспільний статус та монастирське майно передавати у спадок родичам ченці не могли.

Документи засвідчують існування фільварків у церковних маєтках. Фільварок базувався на примусовій праці челядників та селян, тому мав свою адміністрацію, наділену не лише господарськими, а й судово-поліцейськими функціями. На матеріалах магнатських господарств доведено, що найраніше і найбільше фільварків виникло на Волині. До кінця XVIII ст. на Волині лише у володіннях Полонського та ще одного-двох монастирів не було організовано фільварків [15, с. 161].

У церковних господарствах Волині впродовж XVIII ст. у все більших масштабах використовувалась наймана праця (постійна і сезонна). Значного поширення набув примусовий найм, але ще більшого, особливо в другій половині XVIII ст. – вільний найм. Власники маєтків наймали за договірну плату велику кількість робітників для вирубки та сплаву лісу. Однак в умовах тодішньої напівнатуральної економіки духовенство, принаймні найбагатше, намагалось обходитись власною робочою силою і використовувало найману лише як допоміжну. Так, у Почаївському монастирі працювали свої медовари, пивовари, теслі, столяри, чоботарі, кравці, ковалі, чинбарі, друкарі, палітурники, свічкарі, позолотники, іконописці тощо [23, с. 122].

Займалась церква на Волині також книгодрукуванням, товарним виробництвом ікон, хрестиків, кіотів, чоток та інших предметів культу. Добре оснащена друкарня працювала до середини 30-х років XVIII ст. в Почаївському монастирі.

Значення Почаєва, як видавничого осередку зумовлювалося тісним зв'язком друкарні з василіанськими монастирями і навчальними закладами – колегіумами та монастирськими школами для ченців. Поряд з церковнослов'янськими, Почаївська друкарня видавала книжки українською, польською, латинською мовами, а з кінця XVIII ст. також російською [16, с. 744]. Хоч Почаївська друкарня належала до василіанського ордену, діяльність її виходила за вузькоконфесійні межі. Почаївські видання розповсюджувалися серед православних в Україні й навіть поза її межами [16, с. 782].

Численними на Волині були монастирські бібліотеки. Згадуються бібліотеки у Дермані, Любарі, Острозі, Почаєві, Володимирі. Книжкові зібрання мали католицькі монастирі домінікан-

ців, бернардинців, кармелітів, францисканців, тринітаріїв, єзуїтів [16, с. 819].

Євреї становили окремий стан-касту. Аналіз статистичного матеріалу по кожному населенню Заславського і Ровенського повітів, а також відповідних даних у звіті Т. Тутолміна за 1794 р. показує, що в згаданих повітах міщан-християн не було, а жили там євреї. Духовенство становило 1,4% у загальній масі населення, міщани-християни – 1,6%, міщани-євреї – 4,8% [19, с. 202].

Національний склад населення Острога, як і інших міст Волині у XVIII ст. не був однорідним. При описі осілих будинків в Острозі, за інвентарями 1708 та 1724 рр., все населення поділено на три категорії: «доми християнські», «доми жидівські» та «доми вільні» [4, с. 344].

Під християнами потрібно розуміти як українців так і поляків. Більшість серед християнського населення становили українці.

На 1708 р. із 167 оподаткованих будинків в ординарській частині Острога, 109 належало євреям, що становить 65%. У 1724 р. євреї займали 127 домів із загальної кількості 214 [5, с. 72]. М. Бирук припускає, що у XVIII ст. в ординарській частині Острога проживало щонайменше 540 євреїв.

Впродовж XVIII ст. питома вага євреїв в Острозі залишалася досить високою. Євреї були майже повністю міськими жителями. Єврейське населення відіграло важливу роль в економічному житті міста, оскільки вони були власниками більшості господарських об'єктів: солодовень, броварень, винниць та млинів. Були кравці, аптекарі, лікарі, ковалі, кушнірі, різники пекарі склярі та палітурники серед євреїв. В місті були також єврейські торговці. Євреї мали такі ж повинності на користь міста як і «християни».

На 1708 р. євреї в основному мешкали на вулиці Жидівській та на її дотичних. Однак, вже спостерігалось певне розселення їх і в інших частинах міста. В цілому, нараховувалось 30 єврейських будинків, побудованих на християнських пляцах, які належали уже кагалу. На 1724 рік ситуація суттєво змінюється, оскільки інвентар засвідчує зростання єврейських будинків на інших вулицях міста. Зокрема, на «вулиці до паркану» – 11 будинків, на «вулиці від ринку до Дубенської брами» – 6, на «вулиці Красна гора» – 4, на «вулиці від брами Зарванської» – 14 тощо [5, с. 74].

У XVIII ст. єврейські громади були набагато біднішими, ніж у попередні роки. В середині кагалу місце мала соціальна диференціа-

ція та гострі суперечності. Досить часто суперечності між євреями в кагалі виникали через грошову заборгованість.

31 липня 1726 р. в Острозі відбувся заколот проти євреїв. Відбувалося переслідування єврейського населення зі сторони учнів єзуїтського колегіуму. Студенти били євреїв під час «процесії Божого Тіла», вимагали товар за зниженими цінами, чинили руйнування у крамницях, нищили цвинтар, стріляли з вогнепальної зброї по вікнах єврейських будинків, виганяли євреїв із лазні [5, с. 78].

Наприкінці XVIII ст. виникла низка невеликих єврейських видавничих підприємств на Волині: Олексинець (1767-1778), Корець (1776), Полонне (1783), Славута (1790), Остріг (1798), Дубно (1794) [14, с. 790].

Не розкритим залишається питання татарської осілости в Острозі в першій половині XVIII ст.. Ще на початку XVI ст. татари поселились на Зарванському передмісті Острога. Вони несли військову та сторожову службу та збудували тут мечеть. Наприкінці XVII ст. татарським родинам було надано у власність село Боровицю. Проте у XVIII ст. інвентарі на Татарській вулиці, на татарських ґрунтах фіксують лише християнські та єврейські дома. М. Бирук припускає, що на початку XVIII ст. вони частково асимілювалися та розселилися серед місцевого населення чи переселились в іншу місцевість, або ж приєдналися до татарських військ в роки попередніх війн.

Таким чином, можна відзначити, що етнічний склад на території Волині у XVIII ст. був неоднорідним. Пануючим класом була польська шляхта. Польський уряд примусово перетворював православні і уніатські храми й монастирі в католицькі. На прикладі міста Острога ми бачимо, що значну кількість населення становили євреї. Вони у містах відігравали провідну роль в економічному житті.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 4. Акты об унии и состоянии православной церкви в Юго-Западной России во 2-й половине XVII и в XVIII ст. (1648-1798 гг.) / Под ред. В. Б. Антоновича. Киев, 1871. 846 с.

2. Архив Юго-Западной России. Ч. 5. Т. 2. Кн. 1. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765-1791 гг. / Под ред. И. М. Каманина. Киев, 1890. 622 с.

3. Архив Юго-Западной России. Ч. 1. Т. 3. Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. / Под ред. Ф. Г. Лебединцева. Киев, 1864. 907 с.

4. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. Вип. 13. С. 343-357.

5. Бирук М. Становище єврейського населення Острога в першій третині XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. Вип. 17. С. 71-79.

6. Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Свято-Воскресенського храму як джерело з історії Острога XVIII століття. *Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології РДГУ*. Рівне, 2010. Вип. 9. С. 14-17.

7. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Студії і матеріали з історії Волині*. Кременець, 2009. С. 226-232.

8. Близняк М. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2013. Вип. 20. С. 138-146.

9. Бочковська В. Г. Історія Почаївського монастиря у візитаціях XVIII – першої чверті XIX ст. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2009. Вип. 13. С. 22-35.

10. Буравський О. А. Соціально-економічне становище Римо-католицької церкви в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XIX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Сер.: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 89-97.

11. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2016. С. 36-42.

12. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Київ, 1994. 179 с.

13. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний (голова). Т. 4. Католицизм. За ред. П. Яроцького. Київ, 2001. 598 с.

14. Історія української культури: У п'яти томах. Т. 3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть / Б. Є. Патон (голов. ред.), В. А. Смолій (ред.). Київ : Наук. думка, 2003. 1246 с.

15. Історія церкви та релігійної думки в Україні у 3 кн. / Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття / О. Крижанівський, С. Плохій. Київ : Либідь, 1994. 335 с.

16. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ : Вища школа, 1991. 127 с.

17. Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI – XVIII століттях: Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
18. Лазорак Б. Друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина*. Острог, 2013. Вип. 2. С. 175-218.
19. Перковський А. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1969. Вип. 4. С. 196-209.
20. Сінкевич Н. Кармелітський монастир в Острозі у світлі візитації 1799 року. *Острозька давнина*. Остріг, 2013. Вип. 2. С. 137-143.
21. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.
22. Фотинский О. А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. Житомир : О-во исследователей Волыни, 1910. 112 с.
23. Хойнацкий А. Ф. Почаевская Успенская лавра: Историческое описание. Почаев, 1897. 574 с.

Ткачук Маріна,

науковий керівник – Близняк Микола Богданович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 726.6 (477.82) (091)

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МОНАСТИРІВ ВОЛИНИ У XVIII СТОЛІТТІ

У статті йдеться про тенденції розвитку монастирів Волині в XVIII ст. Розглянуто різні соціальні та політичні моменти, особливості їхнього функціонування.

Ключові слова: Волинь, унія, Почаївський монастир, католицьке духовенство, уніатська церква, шляхта, василіани.

The article deals with the tendencies of the development of Volyn monasteries in the XVIII century. Different social and political moments, peculiarities of their functioning are considered.

Keywords: Volyn, union, Pochayiv Monastery, Catholic clergy, Uniate Church, gentry, vasulians.

Загальновідомо, що монастирі були не тільки місцями молитовного служіння Богу, а й осередками, потужними центрами розвитку освіти та культури. В історії України вони посідали винятково важливу роль, яка полягала в поширенні християнської віри, удосконаленні освіти, культурних здобутках. Упродовж історичного розвитку монастирі впливали на суспільний, соціально-економічний, господарський та політичний розвиток того чи іншого регіону.

До цього часу немає комплексного наукового дослідження, присвяченого виключно піднятій нами проблемі. Серед авторів праць, де висвітлено різні аспекти вказаної теми, слід виокремити дослідження І. Огієнка [7], О. Крижанівського [5], Н. Стоколос, Р. Шеретюк [10], М. Близняка [1] та ін.

Особливий науковий інтерес викликають студії І. Огієнка (митрополита Іларіона) [7]. Зокрема, останній у книзі «Свята Почаївська Лавра» відобразив історію Почаївського монастиря. Наукова розвідка О. Крижанівського висвітлює місце церкви в соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої по-

ловини XIX сторіччя [5]. У публікаціях Н. Стоколос та Р. Шеретюк [10] висвітлено трансформаційні процеси в Уніатській церкві періоду поділів Польщі (1772-1795 рр.) та основні їхні наслідки. Історик М. Близняк проаналізував специфіку внутрішнього життя та господарської діяльності Почаївського монастиря [1].

Позитивно оцінюючи науковий доробок вказаних авторів, варто зауважити, що окреслена нами проблема досліджена недостатньо, а тому вимагає подальшого всебічного вивчення та висвітлення в науковому обігу.

Мета дослідження – зображення тенденцій розвитку монастирів Волині у XVIII столітті.

У Додатку 1 пропонуємо перелік монастирів (до якого включені православні та уніатські обителі) на території Волинського воєводства у XVIII столітті, складеного на основі вивчення різних наукових праць [2, с. 65; 3, с. 40; 11, с. 49; 9, с. 230; 12, с. 45; 8, с. 78].

На середину XVIII ст. до Київської митрополії Уніатської церкви входило вісім єпархій:

- Київська (митрополича);
- Полоцько-Вітебська;
- Володимиро-Берестейська;
- Пінсько-Турівська;
- Луцько-Острозька;
- Львівсько-Галицька;
- Перемисько-Самбірська;
- Холмсько-Белзька.

Спочатку місто Вільно (Литва) було постійним осідком митрополита Уніатської церкви, однак з другої половини XVIII ст. цю функцію почав виконувати Радомишль, що на Житомирщині. Там знаходилася митрополича консисторія.

На Правобережній Україні розташовувалися три єпархії:

- Володимиро-Берестейська (до складу якої входили Підляшшя, частина Волині та південь Білорусі);
- Луцько-Острозька (охоплювала більшу частину Волині);
- Львівсько-Галицька [10, с. 229-230].

Протягом XVIII ст. на Правобережжі з'явилися нові монастирі, причому найбільше їх виникало території густозаселеної Волині. До нас дійшли відомості про майже дві сотні правобережних монастирів, які належали домініканцям, капуцинам, реформатам, тринітаріям, бернардинцям та іншим католицьким орденам і, звичайно, василіанам, а окремі з них – православному чернецтву. На-

прикінці XVII ст. василіани мали вже до 50 чернечих осередків. Зокрема, на Волині це були:

- ігуменські – Володимирський та Шумський;
- архимандритські – Жидичинський, Дубенський Спаський, Дубенський Хрестовоздвиженський, Дерманський, Дорогобузький та Мілецький.

На Замойському соборі 1720 р. було ухвалено об'єднати всі уніатські монастирі Володимирської, Луцької, Холмської, Львівської та Перемишльської єпархій в окремий чернечий союз, незалежний від литовського василіанського ордену під управлінням свого генерала чи протоархимандрита [10, с. 130].

Однак, Папою Римським було об'єднано усіх ченців-уніатів Польщі в один василіанський орден, щоправда, з поділом його на провінції: Литовську та Польську (Руську). Його глава – василіанський генерал – обирався по чергову з обох провінцій, спочатку терміном на вісім років, а згодом на чотирирічний термін. Місцем осідку зверхника Польської (Руської) провінції став Почаївський монастир. Оскільки ж у цій василіанській провінції було багато бідних монастирів, то Апостольська столиця ухвалила рішення залишити самостійними ті з них, які могли утримувати 8-10 ченців, а решту – або приєднати до заможніших, або ж скасувати. У контексті цієї постанови Римської курії Дубенський василіанський з'їзд 1745 р. вирішив залишити самостійними, зокрема на Волині, такі монастирі: Почаївський, Загаєцький, Мільчанський, Луцький кафедральний, Луцький братський Хрестовоздвиженський, Білостоцький, Загорівський, Низкиницький, Мілецький, Гошанський, Любарський та Овруцький [10, с. 231].

Крім того, багато монастирів мали статус приписаних, зокрема:

- до Загаєцького – Кременецький і Стоженський;
- до Мільчанського – Страклівський і Перекальський;
- до Луцького кафедрального – Піддубецький;
- до Луцького братського – Туминський і Четвертинський;
- до Загорівського – Волсвинський та Городиський.

З наведеного вище стає зрозумілим, що в середині XVIII ст. Волинь була покрита доволі густою мережею василіанських чернечих осередків.

У другій половині XVIII століття посилюється вплив католицизму на Волині, що перебувала у складі Речі Посполитої. Основною його формою стала унія. За допомогою неї шляхта намагалася полонізувати православних українських селян. Утвердженню католи-

цизму також сприяв перехід в унію єпископа Діонісія Жабокрицького, духовна влада якого поширювалась на Волинь (він перевів ввірену йому Луцьку єпархію на унію з Римом 1702 року). І також, останній православний єпископ на Правобережжі, Кирило Шумлянський залишив Волинь у 1711 року. Після того, як російські війська у 1711 р., згідно Прутського трактату, залишили Правобережну Україну, шляхта й католицьке духовенство почали обертати в унію українське суспільство [5, с. 13].

На загальному тлі антифеодальної та визвольної боротьби правобережного селянства опір унії вимальовувався дедалі виразніше. Його досить ефективно використовував для політичного тиску польський сейм. В свою чергу, уряд царської Росії, який, посиляючись на підтверджені варшавським сеймом статті «Вічного миру» 1686 р. взяв на себе роль захисника православ'я на території Речі Посполитої. На початку 1768 року сейм ухвалив так звані «Кардинальні права», які формально урівняли в правах православних і католиків, вилучивши перших з-під католицької юрисдикції і, дозволивши мати свої церкви та школи. Проте значна частина польського дворянства сприйняла цю поступку українському суспільству як зазіхання на «шляхетські вольності». Саме тому обернення православних у католицизм продовжувалось надалі. На Правобережжі станом на 1776 рік було обернено в унію понад 800 православних церков [6, с. 27].

Все ж таки, православні віряни зовсім не поступалися шляхті. Вони твердо стояли на своєму місці. Великий опір з боку православних змушував католицьке духовенство та шляхту робити значний крок назад, тобто послаблювати утиски православ'я. У квітні 1793 р. було створено православну єпархію, а наступного року було проголошено про те, що на Правобережжі православ'я є державною релігією і шляхті заборонялося чинити перешкоди бажанню уніатів про перехід у православ'я.

Католицька та Уніатська церкви на Правобережній Україні одержували всіляку підтримку папської курії, їх опікав безпосередньо нунцій у Варшаві. Римська курія дбала про економічне процвітання костелів і монастирів, заохочувала їх нарощувати багатство. Для цього підвищувалися у духовному сані насамперед ігумени найбагатших католицьких монастирів, а в 1745 р. було укрупнено уніатські монастирі шляхом підпорядкування бідніших багатшим. Церковні ордени й окремі монастирі, які проявляли найбільшу винахідливість у нагромадженні багатств, одержували від курії спе-

ціальні привілеї, що давали можливість розбагатіти та здобувати більшу владу. Наприклад, у першій половині XVIII ст. Бенедикт XIII надав домініканцям «велику індульгенцію», нібито здатну прощати гріхи не лише живим, а й мертвим. Завдяки щедрим королівським пожалуванням, дарам магнатів і шляхти, придбанню землі, загарбанню селянських наділів церква Правобережної України перетворилася у великого феодального власника.

Уніатська церква також мала значне суспільно-правове становище. Уніатську церкву очолював митрополит, якого призначав король. Його офіційний титул своєю претензійністю не поступався королівському.

Митрополит користувався навіть більшою духовною владою, ніж католицький єпископ. Він сам призначав начальників підвладних єпархій, вершив над ними церковний суд [10, с. 229-230].

Що стосується освітньої сфери, зауважимо, що монастирі здійснювали підготовку своїх кадрів у цілій мережі місцевих і закордонних спеціальних навчальних закладів. Верхівка католицько-уніатської церкви здобувала вищу духовну освіту в єзуїтських колегіумах, які діяли в Вільно, Вінниці тощо. Рядове духовенство навчалось здебільшого у Житомирі, Луцьку.

При колегіумах і семінаріях, особливо в другій половині XVIII ст., в більшості василіанських монастирів існували також новіціати – школи для молодих монахів. Це були дрібні навчальні заклади. Найбільш здібні послушники одержували можливість продовжити навчання у вищих духовних навчальних закладах.

Православні монастирі були значно біднішими за уніатські, ну і звичайно за католицькі. Тому навчати своїх монахів вони не могли. Найближчими православними духовними училищами були: Києво-Могилянська академія, яка у другій половині XVIII ст. перетворилася у суто духовний навчальний заклад; Переяславський та Чернігівський колегіуми, перетворені в 1776 р. на духовні семінарії. Незначна кількість дітей правобережних священників могла здобути в цих колегіумах професійну підготовку. А частка рядового православного духовенства закінчувала духовні училища єзуїтів, василіан, більшість діставало лише домашню освіту [5, с. 18].

Відкривались також школи для дітей шляхти та заможних городян. Діяльність цих закладів освіти контролювали єзуїти, а потім у 1773 р. вони перейшли у руки едукативної (тобто освітньої) комісії, яка і здійснила в Речі Посполитій реформу освіти.

Взагалі всю територію держави було поділено на десять навчальних округів (Волинський із центром у Кременці та Український з центром у Вінниці – знаходились на Правобережній Україні). У Волинському окрузі нараховувалось одна окружна та сім підокружних шкіл, в Українському – одна окружна та п'ять підокружних. Монастирські публічні школи були п'ятирічними, вони різнилися розмірами. У школі Канівського монастиря навчалось 190 учнів; Овруцького – 255; Володимирського – 125; Лисянського, Загорівського, Жидичинського, Тригирського, Білостоцького – декілька десятків учнів. У публічних школах діти вивчали гуманітарні і природничі дисципліни [5, с. 25].

Соціальний склад Правобережного духовенства у XVIII ст. був дуже неоднорідним. У монахи постригалися колишні міщани, серед них траплялися і ті, які прагнули перетворити монастир у джерело отримання коштів. Зустрічалися і дворяни з шляхетських та магнатських родин. Зрозуміло, що представників феодальної знаті цікавила лише їх духовна кар'єра, яка була актуальною на той час. У черниці постригалися жінки у яких не склалося особисте життя або вони мали важкий недуг. Взагалі, основну масу чернецтва становили селяни-втікачі.

Зростання місцевого церковно-монастирського землеволодіння стало причиною посилення католицизму на Правобережжі. Дослідник О. Крижанівський подає нам факти боротьби вищих церковних ієрархів з світською шляхтою за маєтки. Відбувалося загарбання уніатськими єпископами маєтків православного духовництва [5, с. 27]. Духовні особи користувалися і заставою, позичаючи в духовництва гроші. До монастирів та інших церковних установ переходили маєтки за правом дарування і за закладним правом (Конституцією 1768 р. нові фундації дозволялися лише за постановою сейму). Записи на користь церкви, які не мали такого затвердження, вважалися недійсними [4, с. 21]. Зростання кількості маєтків духовенства викликало невдоволення серед шляхти. Відбувалися пошуки засобів збагачення скарбниці та забезпечення потреб армії. Це стало причиною секуляризації церковних маєтків. Регулярного характеру набули церковні пожалування на державні та військові потреби.

Господарство монастирів на Правобережжі у XVIII ст. було успадковане з попередніх часів, відмінності полягали здебільшого в співвідношенні аграрного й промислового секторів. Основна увага приділялася вирощуванню зернових культур, особливо жита і вівса, а також вирощували технічні культури – коноплю та льон.

Велику роль відігравало бджолярство, яке приносило значні прибутки. Продукти останнього йшли на виготовлення медових напоїв. Власне у Почаївському монастирі бджолярство займало важливе місце. Почаївському монастирю належали пасіки, що розташовувались як в Старому Почасві, так і в найближчих селах. Серед пасічників у середині XVIII ст. документи називають тих, хто працював безпосередньо у Старому Почасві та тих, хто працював у селах Комната Біла, Шпаковщина, Савчинці. Серед пасічників у 1743-1746 рр. джерела називають Антіна Потишука, Максима Гілана, Федька Шелеста, Мартина Гарасюка, Маруня Бартошевича, Григорія Прокоповича.

Згідно з дослідженнями М. Близняка, у 1743-1744 рр. відбувається зростання кількості пнів, відбувається збільшення пасічного господарства, що призводить до прибутковості цієї галузі [1, с. 141]. Чисельність самих пасічників для значного пасічного господарства не була великою, тому були випадки, коли пасічники на зиму наймали собі помічників.

У Дермані існували цехи гончарів та вапнярів. Челядь відіграла велику роль у монастирському житті. Вона була задіяна до сільськогосподарських робіт, пов'язаних із фільварками. Також займалася дрібним ремеслом та обслуговувала весь монастир. Челядь ділилася на різні категорії. І кожна категорія мала певне чітке завдання, яке і виконувала.

Підсумовуючи відзначимо, що упродовж XVIII століття відбувався інтенсивний розвиток монастирів, зокрема на Волині. Вони відігравали значну роль в суспільних процесах. Відбувалися активні процеси окатоличення, хоча, на противагу, спостерігався і розвиток православ'я та поступки зі сторони Речі Посполитої. Здійснювалася підготовка церковних кадрів у мережі місцевих і закордонних спеціальних навчальних закладів.

Нез'ясованими залишаються факти про особливості статистичних відомостей, що стосуються земельних угідь, розвитку господарства, зарубіжних зв'язків. Залагодження цієї наукової проблеми залежить від подальших архівних пошуків та дослідницьких студій.

Список використаних джерел та літератури:

1. Близняк М. Реєстр челяді та пасічників Почаївського монастиря середини XVIII ст. як історичне джерело. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Ост-

рог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. Вип. 20. С. 138-146.

2. Годованюк О. Троїцький монастир-фортеця у Межиричі-Острозькому та його місце в розвитку монументального зодчества України XV – XVII ст. *Архітектурна спадщина України*. 1995. Вип. 2. С. 62-78.

3. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 40 с.

4. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. Київ, 1994. 180 с.

5. Крижанівський О. П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ, 1991. 127 с.

6. Левицький В. Інкorporація Правобережної України до Російської імперії та її вплив на розвиток церковного землеволодіння. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 26-30.

7. Огієнко І. Свята Почаївська Лавра. Київ : Наша культура і наука, 2004. 440 с.

8. Рожко В. Печерні монастирі Волині і Полісся. Луцьк : Волинська книга, 2008. 256 с.

9. Собчук В. Кременецькі монастирі. *Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін.* Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. Т. 2. С. 230.

10. Стоколос Н. Трансформаційні процеси в уніатській церкві періоду поділів Польщі (1772-1795 рр.) та їхні наслідки. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. Вип. 1. С. 228-241.

11. Троневи́ч П., Хілько М., Сайчук Б. Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк, 2001. 80 с.

12. Цап М. Р. Загорівський Різдво-Богородичний чоловічий монастир. *Енциклопедія сучасної України: в 30 томах*. Київ : Національна академія наук України, Наукове товариство імені Шевченка, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України, 2001-2016. С. 45.

Додаток 1.
Православні та уніатські монастирі
на території Волинського воєводства у XVIII ст.

№ за/п	Населений пункт	Монастир
1.	Межиріч	Межиріцький (Троїцький монастир-фортеця)
2.	Почаїв	Почаївський монастир
3.	Луцьк	Домініканський монастир (Внебовзяття Богородиці)
4.	Старокостянтинів	Домініканський монастир
5.	Кременець	Богоявленський монастир
6.	Заслав	Заславський (Свято-Троїцький) монастир
7.	с. Новий Загорів	Загорівський монастир
8.	Жидичин	Жидичинський (Свято-Миколаївський) монастир
9.	Пересопниця	Пересопницький монастир (Різдва Пресвятої Богородиці)
10.	Дорогобуж	Дорогобужський монастир

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ ДИПЛОМАТІЇ. ТУРИЗМ

Костюкевич Інна,

науковий керівник – Яремчук Віталій Петрович, доктор історичних наук,
професор

УДК 355.55

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКА В ПЕРІОД СЕНГОКУ ДЖІДАЙ

У статті йдеться про нововведення в війську, яке сформувалося в період Сенгоку Джідай. Подано відомості про утворення нового класу самураїв. Розглянуто структуру, озброєння та особливості війська даймьо. Наведено інформацію про використання вогнепальної зброї. Звернено увагу на особливості нових фортифікаційних споруд.

Ключові слова: військо, Всесвітня історія, Історія Японії, Ода Нобунага, період Сенгоку Джідай, період Міжусобиць, період Воюючих провінцій, даймьо, самурай, фортеця, замок, ашігару.

The article deals with the innovations in the war, which was formed during the period of Sengoku Jidai. Briefly provided information on creating a new class of samurai. Details of the structure of the daimyo war, their arming and features. The information on the first use of firearms. Attention is drawn to the peculiarities of the construction of new fortification structures.

Keywords: Army, Military, World History, History of Japan, Oda Nobunaga, the period of Sengoku Jidai, period of Conflict, Period of Bordering Provinces, daimyo, samurai, fortress, castle, ashigaru.

Формування війська в середньовічній Японії було тривалим процесом, пройшло довгий шлях і зазнало багато трансформацій. В період Міжусобиць, коли впливові представники військової еліти боролись за владу та землю, практично сформувався воєнний дрібно-дворянський стан.

Окреслена тема не вивчена в українській історіографії. Деяку інформацію можна знайти в праці Олександра Коваленка «Самурайські хроніки. Ода Нобунага» [9]. Їй присвячена низка студій

російських, англо-американських та японських вчених. Найбільше відомостей було взято з публікацій наступних істориків: С. Турнбулла [4], Т. Д. Конлейна [10], Б. Хаббарда [19], Шіраї Шігеки [3], Акіти Хірокі [1], Нітобе Інадзо та Ф. Нормана [13], К. С. Носова [14], А. Ф. Прасола [15; 16].

Мета дослідження полягає в тому, щоб висвітлити основні нововведення у війську і військовій організації середньовічної Японії, які, по суті, вплинули на подальший розвиток всієї військової справи країни сонця, що сходить.

Варто зазначити, що в період Сенгоку Джідай змінилась сама філософія бою. Якщо раніше самураї асоціювались з героями, ідеалістичним образом воєначальника-аристократа, то тепер їх місце зайняли самураї-простолюдини, озброєні аркебузами. Раніше «самурай» – це титул, який передавався спадково в знатних сім'ях, або ж був пожалуваний імператором чи шьогуном. Та ще в XI ст., коли влада шьогуну дала перші тріщини, звичне самурайство дещо трансформувалось. Тепер самураями прийнято було називати всіх чинних воїнів включно із шьогуном. Виокремлюється окремий військово-феодальний шар самураїв (даймьо), який згідно з прийнятим в епоху Камакура (1185-1333) становим поділом суспільства офіційно утверджується на рівні з придворною кіотською аристократією (куте) привілейованим станом правлячого класу Японії [1, с. 23]. Крім даймьо, які в ієрархії тогочасного самурайства займали першу сходинку, були самураї середнього і низького рангів, різниця між якими полягала тільки в розмірі наявних багатств та прибутків [17, с. 12]. В принципі саме ці процеси спричинили подальше роздроблення країни. Окремі самурайські роди накопичували величезні статки, в них формувались амбіції, що призводили до протистояння з іншими даймьо за землю та владу. На тлі цього продовжувалось укріплення престижу і ресурсів військового стану, ряд середніх і низьких самураїв отримали змогу піднятися з низин і, як це часто бувало, захоплювати владу у свого даймьо і ставати новим очільником провінції [8, с. 104]. Подібне явище у японській історіографії отримало назву гекокудзьо – «повалення вищих нижчими».

Незважаючи на негативний досвід періоду Воюючих провінцій, ця епоха сприяла розвитку нових технологій, що зробило ведення війн і управління військом більш ефективним. Одним із нововведень стало те, що до кінних самураїв приєдналися піхотинці ашігару, що своєю чергою почали складали основу будь-якого війська. Це були селяни, що давали васальну присягу даймьо, який володів їх

територією. Ашігару добре боролись, коли цього вимагав випадок, але вони також були суццо відомі як дезертири. Незадоволені ашігару могли, знехтувавши васальною присягою, перейти на службу до іншого даймьо, або ж вступити в ряди впливової на той час буддійської секти (Дзьодо шінсёшу або «Істинна школа чистої землі») [19, с. 18]. Вважалося, що успішним був той даймьо, хто знав про темну сторону ашігару і визнавав це [13, с. 68]. Щоб зменшити кількість дезертирів впливові даймьо йшли на певні поступки селянам, які проживали на їх території. Кожен даймьо забезпечував піхотинця зброєю та обладунками [7, с. 177].

Іншою вагомою новацією став початок використання вогнепальної зброї, яку даймьо купували в іноземців. Одним із перших, хто в своєму війську почав активно використовувати аркебузи та порох, був Ода Нобунага. Варто зазначити, що вище згадані процеси виокремлення самурайства та отримання їх більшого впливу відбувалися під час диктатури Нобунаги та його наступника Тойотомі Хідейоші [11, с. 86].

І останнім з найбільших нововведень стало будівництво фортифікаційних споруд, насамперед замків, що сприяло захисту великих ділянок землі та утвердженню статусу регіонального феодала.

Із запровадженням в японське військо ашігару, починаючи з кінця 60-х рр. XVI ст., війни набувають більшого розмаху. В першу чергу це пов'язано зі збільшенням чисельності армії, разом з тим кардинально змінилась їх структура: зі зростанням значення піхотинців, зменшувалась чисельність і значення кінноти. Однак не всі полководці остаточно відмовлялись від кінноти. Незважаючи на те, що використання у бою піхотинців було більш ефективнішим, окремі полководці (наприклад Ода Нобунага, Шібата Кацуіе, Маеда Тосііе та ін.) розробляли тактики і комбінації спільні для обох типів військ, задля їх більшої переваги на полі бою [4, с. 17].

І якщо спочатку ашігару були звичайними селянами, то вже до середини XVI ст. вони стали професійними солдатами. Вище згадувалось, що даймьо забезпечувало амуніцією піхотинців, однак тільки даймьо з великими статками могли дозволити собі це [18, с. 121]. Тому ще однією особливістю даного періоду стає те, що дрібні даймьо сходять з військової арени, їх землі поглинають сильніші і тому вони починають служити під проводом більш могутнього феодала.

Для нових частин війська – піхотинців – була створена легка кіраса – хараате, а для самураїв обладунки – харамакі, які мали розріз

позаду, що закривався окремою пластиною. Шолом самураїв був з лакованого заліза, а ашігару носили прості конічні залізні капелюхи [14, с. 11]. Незмінним елементом озброєння кожного самурая залишався меч, дизайн якого постійно змінювався.

На початку періоду Сенгоку японська кіннота була озброєна луками, але під кінець епохи змінює їх на списи, які були значно зручніші у використанні та давали змогу ефективніше боротись з ашігару, до яких перейшла роль лучників [3, с. 58]. Вже згадувалось, що період міжусобиць ознаменувався початком використання вогнепальної зброї, і з часом вона витіснила луки зі стрілами. Перші рушніці потрапили до Японії з Китаю, але вони не отримали такої ж популярності, як аркебузи, що вперше потрапили до Японії з Європи в 1543 році.

Вперше вогнепальна зброя була використана Одою Нобунагою в 1575 р. під час битви при Нагашіно. Перед фронтом армії на відстані близько 2 км полководець наказав поставити імпровізовані палісади з бамбука. Між бамбуком були залишені вузькі проходи. Палісади були розміщені під невеликим нахилом. Таким чином залишаючи можливість обстрілювати противника перехресним вогнем. Нобунага наказав розмістити три тисячі вояків з аркебузами вздовж ліній, щоб забезпечити безперервний обстріл – в той час, поки передня шеренга стріляє, задня повинна була перезаряджати рушніці [10, с. 86]. Події в Нагашіно показали наскільки ефективним може бути використання аркебуз при правильній тактиці. Подібний спосіб використання вогнепальної зброї став одним з найпоширеніших серед багатьох полководців ще багато років після цієї битви, деякі продовжували його використовувати і на зорі епохи Токугава.

Ще однією військовою особливістю в період Сенгоку було те, що незважаючи на міць і кількість людей в війську, жодне військово протистояння не велось між двома окремими даймьо. Як правило кожен з них входив в складний за своєю структурою союз. Члени цього союзу часто міняли союзника, переможці зазвичай включали в склад своєї армії армію розбитого супротивника.

Кожне військо було об'єднане в сонае, що можна перекласти, як «тактична одиниця». Будь-який даймьо в середньому мав 1-3 сонае. В кінці періоду Сенгоку деякі даймьо мали більше двадцяти сонае. Для прикладу Токугава Ієясу в своєму підпорядкуванні мав 30 сонае [3, с. 32].

Одна сонае приблизно складалась з 300 і до 800 чоловік. Це об'єднання включало в себе кожен із типів військ, зазначених вище, і ділилось на окремі підрозділи (кумі). Кумі поділялись на:

- *Юмі-кумі*: ашігару-лучники.
- *Теппо-кумі*: війська ашігару озброєні вогнепальною зброєю, пізніше до них приєднались юмі-кумі;
- *Нагае-кумі*: ашігару-списоносці;
- *Кібатай*: самураї-кавалеристи і їх слуги, фактично, це був мікс між кавалерією і важкою піхотою. В більшості джерел акцентується небагато уваги на слугах кавалеристів, тому важко говорити про співвідношення між вершниками і їх помічниками піхотинцями;
- *Хата-кумі*: прапорonosці; незважаючи на те, що вони не брали участі в боях, як інші підрозділи, вони були необхідними для комунікації;
- *Коніда*: логістичні одиниці; у них були коні для перевезення припасів та амуніції, що використовувалась в поході, а також ченців і священників [6, с. 34].

Кожна сонае була по суті окремою армією. На чолі багаторазових сонае був Сотайшю – «головнокомандувач». Сонае, які очолював даймьо називались Хондзін (зазвичай даймьо очолював тільки одне сонае).

Переважно всі військові кампанії періоду Міжусобиць відбувались на відкритому полі, однак часто облозі піддавались і фортеці даймьо. Це призвело до еволюції в побудові замкових фортець [4, с. 20]. Існував ряд недоліків, які полегшували ворогу при взятті фортеці. На думку авторки, найбільш істотною з них було те, що раніше фортеці будувались на гірських височинах. До того ж, навколо фортець вирізалась лісиста місцевість і таким чином ворог міг впритул підійти до споруди. Крім того, дощ, повені та інші природні явища спричиняли ерозію ґрунтів та зсування фортець, що з приводило до їх руйнації [4, с. 22].

У нових японських замках-фортецях були великі кам'яні основи, які вирішували проблему ґрунту та пошкодження будівлі. Крім того, запровадження каменю дозволило підняти споруди, що раніше було неможливим. Тепер для успішного штурму замку існувала потреба вдвічі, а то і втричі сильнішому війську нападника. Щоб ускладнити наступ на будову, замок оточували насипом, огорожею і облоговими фортами [15, с. 25]. Під кінець періоду Сенгоку такі споруди втратили своє першочергове значення – оборона – і з часом перетворились на постійні резиденції даймьо з багатим інтер'єром.

У цих замків з'явилась нова функція – представницька, тобто демонстрація сили власника замку.

В період Сенгоку Джідай було побудовано сотні замків. Найбільш відомі з них – замки Адзучі (1576-1582), Фушімі, Інуяма, Хіконе, Хімедзі.

Підсумовуючи вище сказане, можемо прийти до наступних висновків:

1) період Сенгоку Джідай, незважаючи на всі свої недоліки (основні з яких розділення країни і відсутність єдиної влади), все ж приніс і багато нововведень, такі як поява нового типу військ – ашігару, та європейської зброї – аркебузів, що своєю чергою дало змогу багатьом полководцям розвивати нові тактики бою та мати перевагу над своїми супротивниками;

2) разом з новим військом та зброєю пройшла реорганізація військ, яка спричинила відхід менш ефективного озброєння на користь більш сучаснішому;

3) новації не минули і фортецебудування під час якого почали використовувати каміння, що, своєю чергою, дозволило багатьом фортецям простояти до наших днів.

Список використаної літератури:

1. Akita Hiroki. Kami to natta Nobunaga. Tokyo, 1992. 300 p.
2. Hall, John Whitney, ed. The Cambridge History of Japan, Vol. 4: Early Modern Japan. London, 1991. 828 p.
3. Shirai Shigeki. Busiou: Chio riaru sengoku bushiou irasutogyarari 100. Tokyo, 2011. 224 p.
4. Turnbull S. War in Japan 1467-1615. Oxford, 2002. 96 p.
5. Wakichi Osamu. Oda Nobunaga. Tyusei saigo no hassya. Tokyo, 1998. 205 p.
6. Wakichi Osamu. Oda seiken to Muromachi bakufu. Tokyo, 1975. 188 p.
7. Дил У. Япония. Средние века и начало Нового времени. Москва, 2011. 464 с.
8. Жуков Е. М. Японский милитаризм (Военно-историческое исследование). Москва, 1972. 375 с.
9. Коваленко О. Самурайські хроніки. Ода Нобунага. Київ, 2013, 960 с.
10. Конлейн Т. Д. Оружие и техника самурайских воинов 1200-1877 гг. Москва, 2010. 223 с.
11. Конрад Н. И. Япония и государство. Исторический очерк. Петроград, 1923. 98 с.

12. Конрад Н. И. Избранные труды. Москва, 1974. 624 с.
13. Норман Ф., Нитобе Инадзо. Японский воин. Военное искусство Японии. Москва, 2009. 208 с.
14. Носов К. С. Вооружение самурев. Санкт-Петербург, 2001. 253 с.
15. Прасол А. Ф. Объединение Японии: Ода Нобунага. Москва, 2015. 432 с.
16. Прасол А. Ф. Объединение Японии: Тоётоми Хидеёси. Москва, 2016. 463 с.
17. Спесивовский А. Б. Самураи – военное сословие Японии. Москва, 1981. 168 с.
18. Стрельцов Д. В. История Японии. Москва, 2015. 592 с.
19. Хаббард Б. Самураи. Золотой век элитных войск Японии (1560-1615). Москва, 2016. 224 с.
20. Харнский К. Япония в прошлом и настоящем. Владивосток, 1926. 412 с.

Гаврилюк Денис,

науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 94 (477.75) : 32

КРИМСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті проаналізовано ключові заходи, які здійснював уряд гетьмана Павла Скоропадського з метою приєднання Криму до Української Держави. Крім того, висвітлено зовнішні та внутрішньополітичні передумови рішення про входження Криму до складу Української Держави на правах автономії.

Ключові слова: Гетьманат, Павло Скоропадський, Українська держава, зовнішня політика, кримське питання.

The article represents the main aspects that were held by Pavlo Skoropadsky government with a purpose of the affiliation Crimea to the Ukrainian State. Reviewed also internal and foreign policy of background solution about inclusion of Crimea to the composition of the Ukrainian State.

Keywords: the Hetmanate, Pavlo Skoropadsky, the Ukrainian State, foreign affairs, Crimean issue.

На питання Кримського півострова уже тривалий час звернена увага вчених-істориків та суспільно-політичних діячів. Жоден регіон сучасної України не викликає стільки проблемних питань про його місце в історії України, як Крим. Ще з давніх часів цей півострів був важливим елементом у міжнародних відносинах, а отже – і об'єктом геополітичних інтересів багатьох держав і народів. Перш за все, це пояснюється досить вигідним географічним розташуванням Кримського півострова. Ще більшої актуальності статті додають події березня 2014 року, коли шляхом збройної агресії та анексії Крим було приєднано до Російської Федерації. Сьогодні він має статус тимчасово окупованої території.

Отримання Республікою Крим автономії було довгим та складним процесом. Протягом певного часу в історичній науці вважали, що вперше статус автономії Крим отримав на початку 20-х років ХХ століття, адже тоді 18 жовтня 1921 року було утворено Кримську

Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РСФРР, яка проіснувала до 1945 року і була перетворена на Кримську область у складі РСФРР. Проте є всі підстави стверджувати, що в часи Гетьманату Павлу Скоропадському та його дипломатичній службі вдалося досягнути визнання на міжнародному рівні та утвердження Кримського півострова, як автономної частини Української Держави [10, с. 83].

Для дослідження проблеми автор залучив і опрацював архівні документи, спогади безпосередніх учасників тих подій, матеріали періодики, наукові праці. До вивчення кримської проблеми 1918 року зверталася низка українських науковців. Зокрема, це яскраво висвітлено в працях П. Гай-Нижника, В. Матвієнка, В. Сергійчука, І. Гошуляка, С. Громенка та Т. Осташко.

Метою статті є спроба висвітлення проблеми Кримського півострова напередодні та за часів Української Держави П. Скоропадського, з урахуванням внутрішніх та зовнішньополітичних умов, що виникли внаслідок розпаду Російської імперії, української революції та державного будівництва нашої держави.

Початок XX століття характеризується зростанням етнонаціональної свідомості багатьох корінних народів, і з розпадом Російської імперії кримські татари також розпочали боротьбу за національне самовизначення. Уже в березні 1917 року кримські татари розпочали процес об'єднання в різні національні організації, зокрема в Севастополі, Феодосії, а також у Сімферополі, де тривалий час діяв Український військовий клуб імені гетьмана Петра Дорошенка [15, с. 186].

В часи національно-визвольної боротьби за українську державність 1917-1921 рр., яка полягала в певних історичних концепціях легітимізації державних кордонів (М. Грушевського, В. Липинського), кримське питання поставало особливо гостро. Важливість та доцільність територіальної приналежності Криму полягала в тому, що цей півострів вдало вписувався в адміністративно-територіальний устрій України. Перш за все, цьому сприяли природно-кліматичні умови, особливості географічного розташування і певна кількість українців, що тут проживали [6, с. 67].

Непросте становище стосовно територіальної належності Криму до певної держави підкреслюється тим, що з кінця XVIII століття і до революції 1917 року, Крим став важливим військовим і економічним підґрунтям інтересів Росії. На думку білогвардійців та більшовиків, півострів був невіддільною частиною Росії. Тому у

таких умовах суперництво за територію Криму ще більше посилювалося [12, с. 116].

Центральна Рада займала неоднозначну та нечітку позицію щодо територіальної приналежності Криму. Проблеми українських державних кордонів, які були визначені фактично одразу після створення цього національно-політичного органу, виробили у його діячів надзвичайно специфічне ставлення до кримського питання, в якому не було належної послідовності та визначеності. Відомо, що тоді півострів у межах Сімферопольського, Євпаторійського, Перекопського, Ялтинського і Феодосійського повітів Таврійської губернії, не позначався як українська етнічна територія [1, с. 34].

Проголошення Української Держави 29 квітня 1918 р. та прихід до влади консервативних сил на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським змінили ставлення нового українського уряду до кримського питання. На відміну від керівництва УНР, яке щонайменше двічі змінювало свої погляди на «кримську проблему» і лише навесні 1918 р. дійшло висновку про потребу входження Криму до складу України, гетьман відразу почав діяти чітко. Зокрема, гетьман у своїх мемуарах зазначав: «Україна ж не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг. Крим повинен належати Україні, на яких умовах, це байдуже, буде це повне злиття або широка автономія, останнє повинно залежати від бажання самих кримців, але нам треба бути цілком забезпеченими від ворожих дій з боку Криму. У сенсі ж економічному Крим фактично не може існувати без нас. Я рішуче наполягав перед німцями на передачі Криму на яких завгодно умовах, звичайно, беручи до уваги всі економічні, національні і релігійні інтереси народонаселення. Німці коливалися, я наполягав найрішучішим чином» [16, с. 137].

У веденні зовнішньої політики гетьман Павло Скоропадський розумів, що Україна має бути сильною державою, якій слід міцно закріпитись на узбережжі Чорного моря, яке з давніх часів, історично було освоєне українцями внаслідок тривалої військової боротьби козацтва. Це завдання можливо було виконати в тому числі шляхом остаточного приєднання Криму до Української Держави [4, с. 249].

Схожу позицію до гетьмана мав міністр іноземних справ Української Держави Дмитро Дорошенко. У своїх спогадах він підкреслював: «Але Україна не могла зректися Криму. Не могла з цілого ряду причин: політичних – не бажаючи мати під рукою якийсь П'ємонт для відбудови єдиної неділимої Росії; стратегічних – не можучи за-

лишати невідомо в чиїх руках Севастополь – цю базу для українського флоту й ключ до панування на Чорному морі» [7, с. 431].

Питання державної приналежності Криму з міжнародно-правового погляду було вкрай суперечливим. Ситуація ускладнювалася тим, що Українська Народна Республіка офіційно поставила питання перед Німеччиною про свій суверенітет над Кримом тільки 27 квітня 1918 року. До того часу Німеччина на підставі Берестейського мирного договору виходила з того, що Крим не входить до складу України. Таким чином, перед приходом до влади Павла Скоропадського проблема державної приналежності Криму в міжнародно-правовому сенсі була питанням двосторонніх відносин між Німеччиною та радянською Росією [4, с. 261].

Тому 7 травня 1918 року на одному з перших засідань щойно утвореної Ради міністрів, члени уряду вислухали розповідь П. Скоропадського про переговори із німецьким послом Муммом фон Шварценштайном із «кримського питання» та постановили скерувати до нього заяву із викладом української позиції: «Визнати кордонами первісно намічений на карті представником військового міністерства кордон, що відповідає етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України» [8, с. 145-146].

В той час, коли П. Скоропадський намагався порозумітися з цього приводу з вищим німецьким командуванням, 16 травня 1918 р. у Міністерстві закордонних справ відбулася нарада з кримського питання. Серед багатьох доповідачів професор права Ігор Кістяківський висловив важливий аргумент: «Без Криму Україна буде відкинена на схід і північ в обійми Москви... Самостійність в такому випадку ілюзорна. Що до народностей, які заселяють Крим, то принцип самовизначення націй мусить мати розумні межі» [6, с. 71].

30 травня 1918 р. німецький та австрійський послы в Києві були офіційно сповіщені про позицію українського уряду щодо Криму. Міністр закордонних справ Української Держави Дмитро Дорошенко повідомив представників Центральних країн, що кримське питання може бути вирішене шляхом надання Кримському півострову автономії. Німецьке командування обрало політику стримування таких намірів Гетьманату і стало готувати своєрідний «проект кримської державності», створивши на початку червня 1918 року уряд Д. Сейдамета [8, с. 109].

25 червня 1918 р. за підтримки окупаційної влади був утворений новий крайовий уряд Криму, до якого увійшли колишні царські уря-

довці М. Сулькевич, сенатор А. Ахматович, колишній російський посол у Царгороді Н. Чариков, граф В. Татищев, В. Налбандов, Д. Сейдамет та ін. [17, с. 273]. В урядовій декларації від 18 червня 1918 року, якою встановлювалась структура влади в Криму, були визначені основні напрямки політики кримського уряду. Зокрема, передбачалося збереження самостійності Кримського півострова і ствердження його міжнародного становища, відновлювались права приватної власності, передбачалась реформа землеволодіння і підтверджувалась чинність на території Криму всіх законів колишньої Російської держави, виданих до 25 жовтня 1917 року. Також згідно з цим документом проголошувалася свобода зібрань, друку і віросповідання. Кримський уряд заявив про свої наміри щодо формування надалі власної армії і військово-морських сил, у світлі чого висунув претензії на частину чорноморського флоту колишньої Росії. Уряд встановив державний прапор і герб [8, с. 122-123].

Але така декларація крайового уряду Криму не торкалася питань міжнаціональних відносин і прав різних народностей, які населяли Кримський півострів. Про будь-яку залежність від Української Держави, або приєднання до неї в документі не йшлося. Крім того, у зовнішньополітичній діяльності Кримський крайовий уряд намагався встановити контакти з Німеччиною та Туреччиною [6, с. 73].

У відповідь на такі дії Рада Міністрів Української Держави, зокрема через Міністерство фінансів, 7 липня 1918 року оголосила економічну блокаду Кримського півострова. У результаті з Кримом було припинено торгівлю, залізничний і морський зв'язок, що завдало відчутного удару не лише по кримській економіці, а й по системі постачання продуктів до Німеччини [3, с. 230].

Протягом літа 1918 року українські дипломати змушені були розв'язувати кримське питання також з Росією. Попри урядові заяви щодо проведення самостійного незалежного курсу, кримське керівництво дотримувалося проросійської орієнтації. Самовизначення Криму мало тимчасовий характер, лише до відновлення єдиної (але не соціалістичної і не радянської) російської держави. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, такий політичний курс кримського уряду суперечив бажанню та волі населення півострова. Останній стверджував, що у розв'язанні кримської проблеми український уряд мав враховувати, що не лише українці, а й татари, караїми і навіть німці-колоністи виступали за приєднання до України [7, с. 132].

Павло Скоропадський на чолі Української Держави не погоджувався з можливим утворенням іноземного військово-стратегічного буфера в Криму. Тому гетьман дедалі наполегливіше став вимагати від німецького командування віддати Кримський півострів під владу Української Держави. На середину червня 1918 року він отримав принципову згоду на це [4, с. 253]. П. Скоропадський зазначав: «Я поставив німцям ультиматум – я сказав, що просто піду геть, як з Кримом не буде так, як ми хочемо. Німці кажуть, що мусять тепер кокетувати з більшовиками. Тому не хочуть дати нам Криму. Тому видумують всяких Сулькевичів, кримських міністрів. Але як прийде час, Крим віддадуть нам» [13, с. 179].

3 липня 1918 року в справі територіальної приналежності Криму німецьке командування обрало неоднозначну позицію між українським урядом, кримським рухом та претензіями більшовиків. Відповідно до таких умов Українська Держава продовжувала економічну блокаду Криму, що, зрештою, дало важливі результати: кримський крайовий уряд захотів розпочати переговори та навіть приєднати територію кримського півострова до Української Держави на правах автономії. Проте пізніше виявилось, що така офіційна позиція кримської сторони, погоджена через німецьке посередництво, була хитрим кроком для «замилування очей» гетьману П. Скоропадському. Її представники, що прибули наприкінці вересня 1918 року до Києва, цілеспрямовано уникали питань, що стосувалися політичного змісту [11, с. 239]. Тоді Українська Держава заявила про бажання ознайомитися з позицією представників національних груп Криму. Останні прибули до Києва у складі: Т. Рапп і А. Нефф – від німецького представництва, Ю. Везіров і А. Озенбашли – від кримських татар. Під час зустрічі представників, українською стороною був запропонований проект входження Криму до складу Української Держави. Проект передбачав широку культурно-політичну автономію Криму з чітким розподілом повноважень: тих, що належали до загальнодержавної юрисдикції, і тих, що делегувалися автономії [6, с. 75].

Після тривалих суперечок, 12 жовтня 1918 року кримська сторона погодилася на проект Києва за умови створення відділів з кримських справ при міністерствах фінансів, закордонних і військових справ Української Держави та введення особливої посади статс-секретаря при гетьманові з кримських питань, який би мав право голосу в Раді Міністрів у межах своїх повноважень. Крім того, передбачалося, що укладена угода буде ратифікована татарським Ку-

рултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму. Не проти такого проекту в цей час була і німецька влада. Зокрема, представники німецької меншини в Криму дали згоду на затвердження попередньо укладеної угоди і погодилися передати Українській Державі Чорноморський флот із Севастополем. Пізніше угода була ратифікована і кримською стороною, а економічну блокаду було скасовано та знято [5, с. 157].

Проте, важливо зазначити, що до справжньої реалізації цих домовленостей у життя справа не дійшла, адже в листопаді 1918 року суттєво змінилася політична ситуація. Зазнавши поразки в Першій світовій війні, Німеччина не могла виконувати роль чинника, що міг би стабілізувати ситуацію, тому виводила свої війська з України. Натомість Антанта не бажала розглядати Україну як самостійну, суверенну державу і тому підтримувала білогвардійців, прагнучи відновити Російську імперію, до якої б входили українські території. 15 листопада 1918 року влада в Криму перейшла до нового проросійського Крайового уряду, а невдовзі Крим зайняли війська генерала А. Денікіна [5, с. 157].

Після падіння Гетьманату в грудні 1918 року розв'язання кримського питання стало фактично безперспективним для України, адже уряд Директорії в умовах військово-політичного великого тиску більшовиків та білогвардійців не мав можливостей спиратися на підтримку населення навіть основних українських етнічних територій [9, с. 137].

Дослідження дає підстави зробити такі висновки. Питання стосовно приєднання Криму до Української Держави цілком реально міг вирішити уряд гетьмана П. Скоропадського. Для цього у гетьмана була єдина принципова державницька політична позиція стосовно територіальної приналежності Кримського півострова до Української Держави, вагомі важелі політичного, військового й економічного впливу, а також досвідчений корпус зовнішньополітичних та дипломатичних спеціалістів. Проте низка причин, зокрема несприятлива для України зміна міжнародно-політичної ситуації та непопулярність серед населення політики П. Скоропадського, не дали змоги гетьману повноцінно реалізувати його плани.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 31-46.

2. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 р.): Довідник. Київ, 2004. 47 с.

3. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Київ, 2004. 430 с.

4. Галушко К. Ю. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський Погляд через 100 років. Київ, 2018. 334 с.

5. Гошуляк І. Українська державність і кримські татари (з досвіду взаємовідносин 1917-1918 рр.). *Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали Міжнар. наук. конф. Київ, 13-14 травня 1994 р.* Київ, 1995. С. 154-158.

6. Гедін М. Проблема Криму напередодні та в період гетьманування Павла Скоропадського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер.: Історія, економіка, філософія.* 2014. Вип. 19. С. 65-77.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920): В 4 ч. Галицька руїна. Доба Центральної Ради. Доба Гетьманщини. Доба Директорії. 2-е вид. Мюнхен : Українське видавництво, 1969. 543 с.

8. Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: Документально-наукове видання. Упоряд.: К. Ю. Галушко. Київ : Темпора, 2002. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. 352 с.

9. Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914-1945. Закономірності національного державотворчого процесу. Київ : Наук. думка, 2012. 399 с.

10. Матвієнко В. М. До питання про самовизначення Криму в 1917-1918 рр. *Український історичний журнал.* 2002. № 5. С.80-92.

11. Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. Київ, 2002. 373 с.

12. Осташко Т. В. Липинський і П. Скоропадський: причини і наслідки конфлікту. *В'ячеслав Липинський в історії України.* Київ, 2002. С. 113-124.

13. Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 518 с.

14. Рудько С. О. Кримська операція військ Центральної Ради. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки.* 2011. Вип. 17. С. 134-148.

15. Сергійчук В. І. Українська соборність: Відродження українства в 1917-1920 роках. Київ : Укр. Вид. Спілка, 1999. 412 с.

16. Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 [упоряд. І. Гирич]. Київ : Наш формат, 2016. 480 с.

17. Українська держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. Т. 2. [упоряд.: Р. Пиріг (керівник) та ін.]. Київ : Темпора, 2015. 411 с.

Закотюк Назарій,
науковий керівник – Смирнов Андрій Іванович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 94 (477).064 : 327

УЧАСТЬ ДЕЛЕГАЦІЇ УНР В ПАРИЗЬКІЙ МИРНІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

У статті розглянуто склад, діяльність об'єднаної української делегації на Паризькій мирній конференції, ставлення країн-переможниць до українського питання та основні причини невдачі делегації УНР.

Ключові слова: Паризька мирна конференція, М. Тишкевич, дипломатія, Антанта, делегація, УНР.

The article deals with composition of the delegation, the activities of the Ukrainian delegation at the Paris Peace Conference, the attitude of the victorious countries to the Ukrainian issue and the main reasons for the failure of the UPR delegation.

Keywords: Paris Peace Conference, M. Tyshkevych, diplomacy, Entente, delegation, UPR.

Порушена нами тема є досить актуальною, адже події Паризької мирної конференції безпосередньо вплинули на майбутнє української державності, а також є досить цікавим досвідом дипломатичної боротьби за незалежність України.

Дослідження цієї проблеми на сучасному етапі пов'язують з працями таких істориків, як І. Дацків, В. Соловійова, О. Кучик. Важливе місце у джерельній базі посідають спогади безпосередніх учасників тих подій А. Марголіна, М. Рудницького.

Метою статті є висвітлення основних аспектів діяльності українських дипломатів на Паризькій мирній конференції.

Головну роль на Паризькій мирній конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.) відігравала «велика четвірка» – президент США В. Вільсон, прем'єр-міністри Франції та Великої Британії Ж. Клемансо та Д. Ллойд-Джордж, а також Італії В. Орландо. В конференції взяли участь 26 суверенних держав та чотири британських

домініони, а також були допущенні Польща та Чехословаччина, яких визнала Антанта. Зі спогадів одного з членів української делегації на конференції в Парижі, Україна отримала статус «об'єкта конференції» [2, с. 105]. Надзвичайна дипломатична місія УНР до Парижа розглядалася Радою Міністрів одночасно у якості делегації на мирний Всесвітній конгрес, але вона не отримала на конференції офіційного визнання, а, отже, і статусу делегації [4, с. 185].

Головним завданням української делегації, відрядженої на Паризьку мирну конференцію, було визнання суверенності УНР й отримання політичної та військової підтримки. Вперше РНМ (Рада Народних міністрів) УНР розглянула питання про відправлення української делегації на мирну конференцію вже на початковому етапі своєї діяльності (29 грудня 1918 р.), ухваливши її штати та асигнування на тримісячне утримання в сумі 2 205 600 крб. Проте вже 17 січня 1919 р. утримання делегації було збільшене до 958 830 крб. на місяць [7, с. 236].

4 квітня 1919 р. було затверджено нову назву для делегації – «делегатія з'єднаної Української Народної Республіки на мировій конференції в Парижі». «До складу української делегації увійшли Г. Сидоренко як голова, В. Панейко – державний секретар закордонних справ ЗУНР, заступник голови делегації, А. Петрушевич – секретар, а також члени делегації: Дмитро Ісаєвич, Борис Матюшенко, Артем Галіп, Олександр Шульгін, Арнольд Марголін, Макар Кушнір, С. Зархі, Іван Петрушевич (представляв українців Канади), К. Білик та Джеймс Гаміль (представляв українців США). До її складу як радник з правових питань був призначений і Сергій Шелухін», – зазначає В. Соловйова [7, с. 236]. Дослідники зазначають, що українська місія в Парижі була найчисельнішою з усіх українських репрезентацій, що перебували в країнах Антанти, вона нараховувала 110 чоловік (80 чоловік – делегація УНР та 30 – ЗУНР) [9, с. 317].

Більшість учасників місії не мали дипломатичного досвіду. Михайло Рудницький описуючи ситуацію, яка склалася на початку переговорного процесу, зазначав, що вони «приїхали у Париж, як новачки, не знаючи терену праці, позбавлені всяких зв'язків, віруючи, що самої «чистоти» справедливої справи вистачає». Проте, за його словами, дуже мало європейських політиків знало про українську справу і ставились до неї прихильно, інші ж дивились на це питання через окуляри наших ворогів [6, с. 122].

30 березня 1919 р. був створений документ, в якому зазначалося, що «українська дипломатична місія для участі в мировій конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається «Делегація об'єднаної УНР на мирову конференцію в Парижі» та заступає на конференції цілість української справи» [8, с. 251]. Інструкція Директорії УНР зазначала, що головним є «добитися на мировому конгресі перед державами всього світу визнання самостійності УНР» [7, с. 237].

20 січня 1919 р. до Парижа прибув лише голова делегації, інші члени тільки виїхали з Одеси [8, с. 251]. Пізній приїзд делегації до Парижу був одним із прорахунків української зовнішньої політики, оскільки вже 21 січня 1919 р. на Мирній конференції почали розглядати питання територіальної належності Східної Галичини [10, с. 149].

25 лютого 1919 р. уряд підготував для дипломатів офіційні папери, яких вони потребували. Насамперед «акт про межі території УНР», «акт про погляд уряду на союз народів», «акт про прийняття на себе обов'язків по виплаті частин боргу бувшої Російської імперії», – як зазначає В. Соловйова [7, с. 238]. В умовах протидії українським делегатам з боку російських та польських кіл, які ширили антиукраїнську пропаганду, особливого значення набував процес організації зовнішньополітичного інформування про Україну. Необхідним було видання та поширення об'єктивної інформації про український національно-визвольний рух [7, с. 239]. «С. Шелухін підготував Меморандум для мирної конференції, який розкривав би для світового товариства сутність української справи. Основна ідея Меморандуму – самостійність УНР – починається не з дати проголошення IV Універсалу, а відновлюється з моменту зречення від престолу Миколи II на підставі історико-правових основ і в результаті повернення свого давнього державно-правового стану», – на думку В. Соловйової [7, с. 240].

У середовищі провідних західноєвропейських країн існувало дві концепції, які б мали створювати протизагуг Німеччині:

- 1) концепція «єдиної неділимої» Росії;
- 2) концепція Великої Польщі.

Друга ідея зрештою зайняла провідне становище, що в якійсь мірі пояснює орієнтацію С. Петлюри на союз з Ю. Пілсудським.

А. Марголін зазначав, що лише невелика група делегатів від Англії та Франції, яка досконально вивчила це питання, «мала дійсне

співчуття до справедливих домагань українського народу і надавала посильну допомогу українській делегації» [5, с. 153].

До середини 1919 р. делегації так і не вдалося зайняти послідовної позиції щодо можливості порозуміння з представниками білого руху, переконати провід Антанти у справедливості домагань українців. Невдало пройшли перемови Г. Сидоренка з членами ліквідаційної комісії США про закупівлю військового майна [7, с. 242].

Українській делегації доводилося працювати в неприхильному до України середовищі. Її не визнали провідні держави і не допустили до роботи конференції. Як стверджує Соловйова, серед членів спостерігалися полярні погляди на переговорний процес у Парижі [7, с. 245]. Суттєві зміни у позиції української дипломатичної місії в Парижі висвітлив А. Марголін. Частина членів місії (А. Марголін, О. Шульгин, В. Панейко, В. Липинський) перестали вірити у підтримку Антанти й пропонували змінити міжнародну тактику боротьби за державність України – вступити в контакти з представниками О. Колчака у Парижі, погодитися на федерацію з Росією, добиватися визнання лише для частини українських земель [4, с. 188]. Тобто частково схилилися до федеративної ідеї та полишали ідею повної незалежності.

12 квітня 1919 р. українська делегація передала маршалу Фошу ноту про військове становище України з такими висновками: «Для того, щоб УНР могла звільнити свою територію і таким робом стати заборолом проти наступу російських більшовиків на Європу, необхідно: 1) Щоб союзні держави (Антанта) постачали необхідну амуніцію єдиним можливим шляхом Констанца-Чернівці-Станіслав; 2) щоб союзні держави визнали незалежність України й через те додали великої моральної сили урядові УНР та її армії» [1, с. 114]. Слід відзначити, що верховним правителем Росії було визнано Колчака і всі політичні утворення мали підкорятися уряду сибірського правителя. Будь-яка допомога українському уряду обіцялася після угоди з Колчаком. У відповідь на це, 30 травня українська делегація підготувала протест, у якому наголошувалося, що всі українські території об'єднані в одній державі й влада будь-якого російського уряду не поширюється на українські землі [10, с. 155].

Завдяки польській пропаганді, де українську сторону виставляли як більшовиків, бандитів та звинувачували у зв'язках з німцями, в липні 1919 р. Вища Рада прийняла рішення, спрямоване на користь Польщі. Східна Галичина мала увійти до складу Польської держави на правах автономії [3, с. 21]. Це призвело в майбутньому

до повного поглинання цих земель Польщею. Від 23 липня 1919 р. постановою РНМ головою делегації на Паризькій мирній конференції було призначено М. Тишкевича [7, с. 247], колишнього керівника місії УНР при Ватикані.

18 грудня 1919 р. головою Директорії УНР С. Петлюрою були надані нові повноваження М. Тишкевичу. За ними лише голова делегації одноосібно мав право вирішувати «всі політично-дипломатичні кроки», всі інші делегати мали дорадчий голос. М. Тишкевич отримував право особисто репрезентувати УНР, а також змінювати склад місії та витрачати кошти на свій розсуд [7, с. 248].

Як стверджує В. Соловйова, «Тишкевич, зокрема, мав зустрічі з маршалом Фошем та президентом Франції Р. Пуанкаре і П. Дешанелем, головами комісії закордонних справ французького парламенту – Барту та сенату – де Сальва» [7, с. 248].

Окрім делегації УНР в Парижі працювала делегація ЗО УНР, що заважало першій. Плідній праці не сприяли польські та російські ворожі акції в пресі. Слід відзначити, що М. Тишкевич мав впливові зв'язки серед європейських еліт. Він «зі своїм знанням європейського політичного життя і європейських мов надто відрізнявся в складі нашої дипломатії, що набиралася майже виключно з незаможної інтелігенції чи дрібної буржуазії, – писав Є. Онацький, – яка за кордоном Росії ніколи не була і чужинецьких відносин, ані чужих мов, за винятком російської або польської, не знала» [3, с. 20]. М. Тишкевич протягом нетривалого часу перебування мав багато ділових контактів із впливовими дипломатами, які здебільшого репрезентували країни Антанти, проводив наради з представниками фінансового світу [7, с. 249].

Українські дипломати, які належали до соціалістичних партій, домагались усунення М. Тишкевича з посади голови делегації. Зокрема, під час подорожі Тишкевича до Англії А. Галіп, Луцицький та І. Борщак, самочинно відібравши в української репрезентації документи, печатки, бланки делегації тощо, повідомили дипломатичний корпус у Парижі, що саме вони є дійсними репрезентами УНР [7, с. 250]. Також наводили наклепи на Тишкевича, який нібито був агентом поляків, литовців та українських реакціонерів. Наступним кроком в кампанії проти М. Тишкевича була телеграма від А. Макаренка, в якій йому пропонувалось піти з посади і передати керівництво колегії з чотирьох членів й повернутися на попередню посаду голови української місії у Ватикані. Після цього С. Петлюра спростував цю інформацію [3, с. 17]. Противники української

справи використовували непорозумінням між двома українськими делегаціями та зазначали, що галичани та наддніпрянці зовсім різні народи.

«Протягом усього 1920 р. голова місії не отримував платні, а у травні-вересні власним коштом оплачував представницькі та канцелярські витрати, фінансову допомогу українським громадянам та військовополоненим, які звертались до української місії у Парижі, а також матеріально підтримував більшість членів делегації» [7, с. 251].

М. Тишкевич підготував і подав на адресу голови Паризької мирної конференції 13 дипломатичних нот з пропозиціями визнати незалежність України, протестуючи проти воєнних дій Добровольчої армії Денікіна, звертаючи увагу на проблему східногалицького питання та ін. Уряд УНР прохав прийняти Україну до Ліги Націй. Проте доки Україна чекала рішення країн-засновниць, вся її територія була окупована більшовиками. 20 вересня 1920 р. постановою Ради Народних Міністрів УНР українську делегацію на Мирову конференцію в Парижі було ліквідовано.

Отже, делегація УНР відправлена на Паризьку мирну конференцію, взагалі не була запрошена до участі в її роботі. Не отримавши визнання, делегація усіма методами намагалася зацікавити провідні держави у суверенній Україні та наданні мілітарної допомоги українській армії. Багато причин завадило здійснитися прагненням української місії: невідповідність членів української місії до роботи на такому форумі, яким була мирна конференція; чвари в українській дипломатичній місії, що були відомі учасникам конференції і псували її імідж; серйозні суперечності між УНР і ЗУНР, в тому числі в принципових питаннях незалежності-федерації, зовнішньополітичної орієнтації тощо. Важливе значення мала підтримка Францією білого руху та пасивна позиція Англії щодо цього питання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Борщак І. Один фрагмент із дипломатичної акції Союзних держав супроти України. *Червона калина: іст. календар-альманах на 1939 рік*. Львів, 1938. Т. 18. С. 114-118.
2. Борщак І. Як була зорганізована Мирова конференція 1919 р. *Червона калина: іст. календар-альманах на 1939 рік*. Львів, 1938. Т. 18. С. 102-114.

3. Господин А. Три визначні дипломати: Граф М. Тишкевич, князь І. Токаржевський-Карашевич і барон М. Василько. Вінніпег, 1989. 39 с.
4. Дацків І. Українське питання на Паризькій мирній конференції: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 2. С. 184-190.
5. Марголін А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). Москва-Берлин : Директ-Медиа, 2015. 396 с.
6. Рудницький М. Париж 1919 р. Преважке становище української делегації на Міровій конференції. *Червона калина: іст. календар-альманах на 1939 рік*. Львів, 1938. Т. 18. С. 119-128.
7. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. Київ, 2006. 393 с.
8. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 4.: Директорія і Антанта. Скрентон : Видавництво Української науково-історичної літератури, 1963. 352 с.
9. Стопчак М. Діяльність дипломатичних представництв Директорії УНР в країнах Антанти в сучасній вітчизняній історіографії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2012. Вип. 19. С. 314-328.
10. Тимченко Р. Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. *Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16. С. 147-161.

Мартинюк Назар,
науковий керівник – Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор

УДК 94 (477).064 «1948/1992»

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ДІЯЛЬНОСТІ ЕКЗИЛЬНОГО УРЯДУ УНР У 1948-1992 РОКАХ

У статті розкриваються особливості інституційної структури діяльності еміграційного уряду УНР в 1948-1992 роках. Наголошено на важливості консолідації сил української еміграції у боротьбі за державність. Наведено відомості про фінансування уряду та важливість для нього проведення зовнішньої політики.

Ключові слова: еміграційний уряд УНР, Ярослав Рудницький, Українська Національна Рада, Державний Центр УНР, екзил, «еміграційна конституція».

The article reveals the peculiarities of the institutional structure of the activity of the emigration government of the UPR in 1948-1992. The importance of consolidating the forces of Ukrainian emigration in the struggle for statehood is emphasized. The data on financing of the government and the importance of conducting foreign policy for it are given.

Keywords: emigration UPR Government, Yaroslav Rudnyckij, Ukrainian National Council, State Center of the UPR, exile, "emigration constitution".

Зовнішньополітична служба еміграційного уряду УНР у післявоєнний час була важливим чинником у боротьбі за становлення української державності, вільної від тоталітарного ярма, та повернення уваги світової спільноти до українського питання. У 2017 році громадськість широко відзначила 100-річчя української дипломатії. На прикладі досвіду роботи УНР на міжнародному відтинку, аналізі уроків з історії можна уникнути стратегічних помилок у проведенні зовнішньої політики суверенної України.

Серед сучасних українських науковців різні аспекти вказаної теми вивчали М. Жабуrowsька [4], І. Панова [7; 8] та В. Яблонський [3; 11]. Останній ґрунтовно дослідив «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі», який уособлював

своєрідну «еміграційну конституцію». Особливий науковий інтерес викликає збірник документальних матеріалів «Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали» під редакцією Любомира Винара та Наталії Пазуняк.

Представлена проблема була частково висвітлена у працях представників української діаспори. Зокрема, варто виокремити публікації Я. Рудницького «ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками» і «В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920-1985)». Тут наведені відомості про основні напрямки діяльності еміграційного уряду УНР та його міжнародні зв'язки.

Позитивно оцінюючи науковий доробок вказаних авторів, слід, зауважити, що вказана тема досліджена недостатньо, а тому він вимагає подальшого вивчення.

Мета статті – охарактеризувати інституційну структуру діяльності екзильного уряду в 1948-1992 роках.

Після завершення Другої світової війни в країнах Європи та Північної Америки відбувалася консолідація української еміграції. Особливої ваги та значущості набув уряд УНР в екзилі, який через роки воєнного лихоліття був вимушений припинити активну діяльність у зовнішньополітичній сфері.

Загальновідомо, що більшовицька Москва сприяла входженню маріонеткового уряду УССР на форум Організації Об'єднаних Націй [9, с. 17].

У 1948 році при екзильному уряді було сформовано Українську Національну Раду. Ця подія стала відправною точкою відліку нового етапу в його діяльності [9, с. 17]. Першопочатково до складу УНРади увійшли представники ОУН (М), ОУН (Б), УНДО, УРДП, УПСР, УРСР, УНДРП, УНДС [10, с. 13; 4, с. 278]. Цей орган уособлював комунікаційний канал між інституціями еміграційного уряду та еміграційним громадянством [3].

Варто зазначити, що активну участь у створенні Української Національної Ради брав Степан Витвицький. Під час обговорення проекту її Декларації він вказав, що ця остання є візитною карткою українців на міжнародній арені, яка допоможе наголосити, що УНР включає в себе світові тенденції і це засвідчує об'єднання українців із світовим рухом [5, с. 97].

Голова уряду УНР в екзилі Ярослав Рудницький виділяв наступні етапи розвитку еміграційного уряду:

- 1920-1948 рр. – політична діяльність із перевагою індивідуальної дії соратників і продовжувачів праці С. Петлюри;

- 1948-1978 рр. – політична діяльність із перевагою партійно-групового сектора української діаспори на базі (первісної) УНРади;
- 1979-1989 рр. – політична діяльність із тенденцією збалансування партійно-групового й непартійно-індивідуального чинників («відпартійшення ДЦ УНР»);
- 1989-1991 рр. (з епілогом в 1992 р.) – політична діяльність із перевагою партійно-групового сектора української діаспори (нове запартійшення ДЦ УНР) [10, с. 16-17].

На нашу думку, варто звернути увагу на «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі», що представляв своєрідну «еміграційну конституцію» для уенерівців. Згідно з ним: «Органами Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі є: Президент УНР в екзилі і його заступник з титулом Віцепрезидента, Уряд, і Українська Національна Рада» [2, с. 311]. Цей закон також регулював особливості обрання УНРади [11, с. 339]. Цим же документом закріплювалися демократичні засади функціонування ДЦ УНР, зафіксувався поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову, регламентувався принцип безперервності влади [11, с. 347].

Гострим було фінансове питання, що набуло особливої ваги під час відновлення ДЦ УНР в 1948 році. Було створено Ресорт фінансів (Міністерство фінансів), запроваджувалися членські внески для всіх учасників Державного Центру. До 70-х років річний бюджет уряду становив близько 50-60 тисяч доларів США [6]. Фінансові засоби також надходили завдяки Товариству Прихильників ДЦ УНР в екзилі. А у 1979 році було створено Світове об'єднання прихильників ДЦ УНР. На його чолі стали Я. Рудницький, С. Букшована та В. Марко [10, с. 15].

У післявоєнний період керівні органи еміграційного уряду продовжували змінювати своє місцезнаходження. Упродовж 1944-1976 років переважна більшість їх розташовувалася у Німеччині, а протягом 1976-1992 років – у США. Проте незмінною залишалася мета УНР на еміграції. Як зазначила І. Панова, «ДЦ УНР в екзилі проголошував своє метою – створення альтернативи українській радянській державності та досягнення Україною державної незалежності» [8, с. 78].

І. Панова зауважила, що «у післявоєнні роки діяльність ДЦ УНР в екзилі зосередилася на координації всіх національних сил за кордоном, інформуванні діаспори про політичні, економічні та соціальні процеси в Україні, міжнародних акціях на підтримку прав лю-

дини в країнах «соціалістичного табору», забезпеченні діяльності системи інформування про порушення прав людини в Україні та наданні дієвої допомоги проявам непокори існуючого в ній ладу» [7, с. 75].

Важливою для досягнення конкретних завдань і цілей УНР залишалася зовнішньополітична діяльність. Як зазначав Я. Рудницький, «[...] відтинок зовнішньої політики був однією із найважливіших ділянок праці Уряду УНР» [10, с. 18]. У подальшому також зазначалося, що завданням української зовнішньої політики є здобуття визнання уряду УНР «[...] як легального представництва українського народу...» [1].

Отже, після завершення Другої світової війни відбулася консолідація сил української еміграції. Зокрема, при екзилному уряді була утворена УНРада. Прийнято «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі», який став своєрідною «конституцією» для еміграційного уряду. Новими осідками уряду спочатку була Німеччина, а потім США. Проте мета діяльності залишалася незмінною – відновлення незалежної та суверенної української державності. Гострим залишалося фінансове питання.

Список використаних джерел та літератури:

1. Витяг з постанови УНРади щодо Напрямків української зовнішньої політики. 11 травня 1957 р. – продовження. // ЦДАЗУ (Центральний державний архів зарубіжної україніки). Ф. 35. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 2 зв. URL: <http://tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/504--l-r.html> (дата звернення: 20.05.2018).

2. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. Філадельфія; Київ; Вашингтон; Фондація ім. С. Петлюри : Веселка, 1993. 494 с.

3. Доповідь В. Яблонського. URL: <http://qoo.by/5g19> (дата звернення: 19.04.2018).

4. Жабуровська М. Участь Організації Українських Націоналістів (бандерівців) у переговорах щодо консолідації українського національно-визвольного руху та створення єдиного політичного еміграційного центру. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки*. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 12. С. 271-280.

5. Кондратюк К., Патер І. Степан Витвицький. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Уряди. Постаті*. НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів : Тріада плюс, 2013. С. 83-98.

6. Незалежність в екзилі. Історія української діаспори [Відеопроект] / Wild Fox Film, Архів української діаспори. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=K3uLjDPneuc> (дата звернення: 30.04.2018).

7. Панова І. Ю. Еволюція правового становища ДЦ УНР в екзилі. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 61. С. 71-77.

8. Панова І. Ю. Утворення Державного Центру УНР в екзилі: політико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 78-85.

9. Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920-1985). Філадельфія, 1985. 24 с.

10. Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. 3-тє видання. Оттава, 1995. 96 с.

11. Яблонський В. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948-1992 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років*. 2014. Вип. 10. С. 330-348.

Фомін Олександра,

науковий керівник – Шишкін Іван Геннадійович, кандидат історичних наук,
доцент

УДК 338.48 (536.2)

РОЗВИТОК МЕДИЧНОГО ТУРИЗМУ В ОАЕ В XXI СТОЛІТТІ

У статті досліджено розвиток медичного туризму в Об'єднаних Арабських Еміратах у XXI столітті. Зокрема, вивчено основні аспекти функціонування цього виду туризму в країні. Проаналізовано вплив медичного туризму, а також його значення для економічного сектору ОАЕ. Значну увагу приділено вивченню динаміки розвитку, проблемам і перспективам подальшого функціонування медичного туризму.

Ключові слова: медичний туризм, індустрія туризму, динаміка розвитку, пакет медичних послуг, ОАЕ, економічний сектор.

The article researches the development of medical tourism in the United Arab Emirates in the 21st century. Particularly, the main aspects of the functioning of this type of tourism in the country are studied. The influence of medical tourism, as well as its importance for the economic sector of the OAU, are analyzed. Considerable attention is paid to the study of the dynamics of development, problems and prospects for the further functioning of medical tourism.

Keywords: medical tourism, tourism industry, development dynamics, package of medical services, UAE, economic sector.

Медичний туризм, як результат глобалізаційних процесів в індустрії туризму, стає одним з провідних галузей туризму в багатьох країнах світу. Уряди цих держав підтримують розвиток медичного сектору, насамперед, за його очікуваний внесок у розвиток економіки через генерування доходів та потенційний вплив на покращення якості медичних послуг. Ця галузь туризму сприяє розвитку економіки, соціального пакету послуг, модернізації медичного обладнання, збільшенню кількості висококваліфікованих спеціалістів в цьому напрямку тощо. Також, за останні п'ять десятиліть, Об'єднані Арабські Емірати, в якості високорозвиненої туристичної країни,

взяли курс на розвиток медичного туризму, отримання світових стандартів медичної інфраструктури, що сприяє становленню цієї нової для ОАЕ галузі туризму. Значення медичного туризму, як джерела фінансових і валютних інвестицій, важливо та необхідно дослідити, адже середньостатистичний іноземний пацієнт витрачає більше тисячі доларів в тому чи іншому лікувальному комплексі. На сьогодні, Емірати є одним з лідерів Близького Сходу в сфері медичного туризму, що окреслює позитивну динаміку фінансового обігу в житті країни.

Проблемі розвитку медичного туризму ОАЕ присвячено низку праць. Вагомий внесок у наукове вивчення всіх аспектів цієї проблеми здійснили Мохабед Гасан Аль Гарбі, Лінда Абдулла, Лая Аль Марцокі, Хумайд Мохаммед Аль-Кутамі та інші науковці. Загалом, дослідження медичного туризму базується на аналізі наслідків та передбаченні перспективи його розвитку.

Позитивно оцінюючи внесок згаданих вчених у розробку проблеми, варто зауважити, що існує низка недосліджених аспектів. Зокрема, більш детального вивчення потребує така тенденція для країни, як розвиток зовнішнього медичного туризму, нових стратегій, модернізація законодавчої бази, політика надання медичних послуг іноземцям, збільшення конкурентоспроможності ОАЕ. З огляду на це актуальність теми не викликає жодного сумніву.

Предметом дослідження є медичний туризм в Об'єднаних Арабських Еміратах, а його метою є вивчення всіх аспектів функціонування медичного туризму в країні та аналіз майбутньої перспективи його розвитку. Задля досягнення поставленої мети слід виконати наступні завдання: дослідити та описати ключові аспекти медичного туризму країни, проаналізувати їх вплив на основні сфери функціонування держави, визначити минулу та оцінити майбутню динаміку розвитку медичного туризму в країні.

Як галузь медичний туризм передбачає поїздку в іншу країну з метою проведення оздоровчого лікування. Об'єднані Арабські Емірати в останні роки стали популярним місцем для тих, хто шукає медичну допомогу. Країна позиціонує себе як центр регіонального медичного туризму. Так, Aesthetics International, міжнародна клініка пластичної хірургії в Дубаї, виділила особливості вибору іноземцями ОАЕ для надання їм медичних послуг. Це якість лікування, визнана міжнародна кваліфікація, наявність різноманітних можливостей лікування та зниження витрат на медичні процедури [2].

Варто відзначити, що у 2016 році Об'єднані Арабські Емірати відвідало понад 326 тисяч «медичних» туристів внаслідок значних капіталовкладень країни в розвиток медичного туризму, а саме 1 млрд AED за 2016 рік, що, відповідно до нинішнього курсу долара, складає більше 272 млрд доларів. Ці кошти було вкладено в нові медичні заклади, технології та покращену медичну підготовку з метою надання пацієнтам допомоги світового класу. Проте, динаміка кількості медичних туристів, що відвідують ОАЕ, значно зросла в наступні роки. Так, у 2017 році число цих туристів зросло до 356 тис. за рік, в 2018 році – до 386 тис. туристів, а на початок 2019 року їх кількість зросла до 404 тис. [13]. Також, залучаючи кваліфікованих медичних працівників з усього світу, країна має за мету проводити перші в регіоні Міжнародні форуми з медичного туризму в Дубаї, тим самим показуючи трансформацію ОАЕ в контексті туристичного бізнесу, підвищуючи компетенцію працівників галузі медичного туризму. Це дає змогу підкреслити значення сектору медичного страхування, який відіграє ключову роль в існуванні медичного туризму як на національному, так і на міжнародному рівнях. Метою такого масштабного заходу, як зазначає Айля аль Марцокі, директор з медичного туризму в ДНА (Дубайського органу охорони здоров'я), є «перегляд досягнень та обговорення рекомендацій щодо «Стратегії медичного туризму 2017-2021 рр.», щоб створити базову та комплексну співпрацю між державним та приватним сектором в країні [1].

Разом з тим, ОАЕ вкладає мільярди доларів у сферу охорони здоров'я, створюючи міжнародні акредитовані лікарні та клініки, так як Dubai Healthcare City, першу в світі зону вільної медичної допомоги, клініку Cleveland і лікарню Moorfields в Дубаї та Абу-Дабі. Власне, стратегія країни в цьому контексті зосереджується на побудові відмінної системи охорони здоров'я, яка базується на висококваліфікованих медичних працівниках та побудові лікарень світового класу. У них надають медичні пакети, які містять всі необхідні документи для проживання в готелі, трансферу та інших видів діяльності для туристів такого відпочинку. При цьому, маркетингова стратегія реалізовуватиметься на різних мовах та буде спрямована на пацієнтів з Росії, країн Східної Європи, Південної Азії та сусідніх країн-членів GCC (Ради співробітництва країн Перської затоки) [5; 15].

Ще однією особливістю розвитку медичного туризму в Еміратах є співпраця з країнами Європи, Америки та Азії, яка націле-

на на залучення західних технологій, практики та стандартів для вдалої діяльності ОАЕ в цій галузі. Наприклад, в результаті такого партнерства з США була відкрита лікарня Клівленда в Абу-Дабі та Мубадала в 2015 році із забезпеченням медичної допомоги на 360 ліжок, а також, у цьому ж році – Дубайський центр охорони здоров'я [9]. Таким чином, Дубай знаходиться на першому місці серед GCC і країн Близького Сходу, а у 2016 році, відповідно до індексу медичного туризму (МТІ), Дубай посів шістнадцяте місце в якійсній та кількісній оцінці медичного туризму, набравши 67,54 балів зі 100, в той час як Абу-Дабі – 25 місце із загальною оцінкою МТІ 63,65/100. Так, порівнюючи оцінку МТІ для цього міста з оцінками інших осередків медичного туризму, то Німеччина отримала 71,90/100, Франція – 71,22/100, Індія – 72,10/100, що дає підстави стверджувати про майже п'ятибальну різницю в порівнянні з іншими країнами [16; 10].

Варто відзначити і те, що в 2016 році ОАЕ стали лідером світу за кількістю акредитованих організацій охорони здоров'я в JCI (Міжнародній організації активних громадян). Акредитацію надали біля 20 закладам лікування з ОАЕ. Цей статус лідера країна зберегла за собою й до сьогодні [5; 17]. Таким чином, Емірати позиціонували себе як привабливу та перспективну для інвестицій компаній США, які прагнуть розширити свій ринок у регіоні Перської затоки.

Щодо регулюючих органів медичного туризму в країні, то цю функцію здійснює Дубайський орган охорони здоров'я, який забезпечує створення міжнародних стандартів безпеки пацієнтів та високої якості медичних послуг. Тим не менш, залишається перешкодою складний процес отримання візи для іноземних пацієнтів для в'їзду в ОАЕ, тому Рада з туризму та охорони здоров'я доклала багато зусиль для того, щоб спростити цей процес. Так, станом на 2018 рік, час отримання візи скорочено до 48 годин, що втричі менше за той період, що було виділено в минулому (у 2016 році час отримання візи тривав від одного тижня до місяця) [1].

Одним з найважливіших компонентів розвитку медичного туризму в Еміратах стала розробка власного порталу медичного туризму з доменом «DXH.ae», де розміщено статут прав і обов'язків пацієнтів, а також передбачено до 10 тис. відвідувань сайту щомісячно користувачами, які шукають інформацію про найрізноманітніші медичні процедури. Додатково, розробляється мобільний додаток DXH, який дозволить пацієнтам шукати інформацію, яка є в задекларованих пакетах охорони здоров'я ОАЕ.

Важливим та необхідним аспектом дослідження медичного туризму ОАЕ є проблеми та перспективи розвитку туризму країни в цьому напрямку. Проблемними питаннями в цьому контексті є забудова пустельної савани під нові оздоровчі комплекси та відносно низькі показники розвитку медичного туризму країни в порівнянні з іншими провідними країнами світу. Так, до прикладу, США – оцінка МТІ більше 85/100, Таїланду – близько 80/100 та Індії – більше 70/100, коли ОАЕ – більше 63/100 [5]. Проте, найважливішою проблемою залишається політична нестабільність в регіоні, адже, для забезпечення послугами медичного туризму необхідна безпека відвідувачів, що, у свою чергу, залежить від цієї ж політичної стабільності. Також, утримання спеціалізованого медичного персоналу для обслуговування пацієнтів та висококваліфіковані лікарі потребують відповідних витрат і наукового забезпечення тієї чи іншої професійної діяльності. Таким чином, це призводить до надмірних коштів на реалізацію цих положень в рамках дозволеного бюджету, що ускладнює подальше фінансування всього сектору; це 23% від загального бюджету країни станом на 2018 рік, тобто близько 112,7 млрд. доларів з 490 млрд. доларів [6].

Щодо перспектив розвитку медичного туризму, то дослідивши статистичні дані, стає зрозуміло, що медичний туризм може залучати й інші сектори економіки країни, такі як інфраструктуру готельних комплексів, транспортну логістику, ресторани та торгові центри. Комплексний вплив цих секторів дає кількісні переваги для економічного розвитку ОАЕ. Передусім, його доказом можуть слугувати показники доходів ДНА. Зокрема, доходи для промисловості за перші 6 місяців 2015 року склали 272 млн. доларів, що на 50% більше, ніж за дванадцять місяців 2012 року. Очікується, що до 2020 року доходи від медичного туризму зростуть до 710 млн доларів. Точніше кажучи, у порівнянні доходів від медичного туризму ОАЕ в контексті загальносвітових доходів в цій галузі туризму (від 50 до 60 млрд. доларів) показує, що країна все ще залишається непомітним гравцем на глобальному ринку медичного туризму, проте успішно розвивається в цьому напрямку [3; 14].

Варто відзначити, що однією з важливих перспектив розвитку медичного туризму є фармацевтичне забезпечення в країні. Так, на сьогодні, кількість заводів з виробництва цієї продукції складає близько 20. Однак до 2020 року в Дубаї працюватимуть близько 34 заводів з виробництва фармацевтичної продукції та медичної техніки, в той час, як вартість приватної фармацевтичної промис-

ловості в країні оцінюється в 5,9 млрд дол, де, на сьогодні, працює 4 740 лікарів. Проте, найважливішим аспектом дослідження розвитку медичного туризму є його частка доходів у ВВП країни. В 2017 році ця частка складала більше 500 млн доларів (10% від загальної туристичної частки у ВВП), а до 2020 року очікується ріст цього показника до 708 млн доларів (13% від загальної туристичної частки ВВП) [11].

Отже, слід зауважити, що медичний туризм існує не тільки задля лікування та відпочинку, але і є джерелом росту соціально-економічної сфери, охорони здоров'я, фармацевтичної промисловості, що допомагає в залученні нових партнерів та відкритті сучасних закладів лікування тощо. Від оподаткування доходів інфраструктури медичного туризму, транспортних витрат залежить життя всієї країни. Медичний туризм в Об'єднаних Арабських Еміратах є важливою складовою стратегії розвитку регіону, за допомогою якої відбувається збільшення висококваліфікованих медичних працівників та побудова сучасних лікарень світового класу, надання медичних пакетів, що містять всі необхідні документи для проживання в готелі, транспортного перевезення. Також, налагоджується співпраця з світовими лідерами медичного туризму (США, Таїланд, Індія). З цього випливає, що медичний туризм Еміратів сприяє підвищенню рівня життя людей, тим самим, покращуючи соціальні стандарти та охорону здоров'я.

Відтак, розробка туристично-медичних програм спільно з країнами-лідерами в галузі медичного туризму та залучення власних підприємств до фінансування сектору дає можливість стверджувати про динамічний розвиток медичного туризму в ОАЕ, адже це сприяє будівництву сучасних лікарень, залученню висококваліфікованих медичних працівників, спрощенню процесу оформлення віз, медичних пакетів, стимулюванню промислового виробництва медичної продукції тощо. Також, під час дослідження було розглянуто і негативні сторони, які впливають на розвиток медичного туризму в країні, а саме: забудову пустельної савани, політичну нестабільність в регіоні та витрати на утримання високоспеціалізованих лікарів, персоналу для обслуговування пацієнтів.

Слід зауважити, що медичний туризм – це вигідний процес для майбутнього збільшення показників економіки, оскільки розвиток медичного туризму ОАЕ значно залежить від багатьох ключових елементів функціонування цієї галузі туризму, що дає великий прибуток із значними інвестиціями. Ці факти переконують, що медич-

ний туризм є невід'ємною частиною розвитку не лише туристичного сектору, охорони здоров'я, але і соціально-економічної ситуації країни загалом.

Список використаних джерел та літератури:

1. Cartherine Sturman. Dubai's ongoing health tourism strategy is taking off. Healthcare Global, – 2018. URL: <https://www.healthcareglobal.com/public-health/dubais-ongoing-health-tourism-strategy-taking>
2. Dubai as a destination for medical tourism. URL: <http://catcut.net/RMAA>
3. Dubai Healthcare Overview: Growth Potential in a Competitive Market Environment. Colliers International Research and Forecast Report, – 2014. URL: <http://www.colliers.com/-/media/83e76364901e465986cbf44594578c2a.ashx?la=en-gb>
4. Dubai International Health Tourism Forum & The 2nd Global Health Travel Forum, – 2018. URL: <https://dihtf.com>
5. Gouher Ahmed, Nabeel Al Amiri, Wajahat Khan. Outward Medical Tourism: A Case of UAE. Scientific Research an Academic Publisher. URL: <https://www.scirp.org/journal/PaperInformation.aspx?PaperID=84873>
6. Government finance. URL: <https://www.government.ae/en/information-and-services/finance-and-investment/federal-finance>
7. How the demand for medical tourism is boosting the UAE Healthcare sector. Knight Frank, – 2017. URL: <https://www.knightfrank.ae/blog/2018/04/30/how-the-demand-for-medical-tourism-is-boosting-the-uae-healthcare-sector>
8. James Langton. Dubai in a healthy place to compete for health tourists. The National, – 2018. URL: <https://www.thenational.ae/uae/dubai-in-a-healthy-place-to-compete-for-health-tourists-1.723781>
9. Laila Al Jassmi. HealthTourism in the UAE. Arab business review. URL: <http://www.arabbusinessreview.com/en/article/health-tourism-uae>
10. Medical Tourism Index. Medical Tourism Association (MTA), – 2016. URL: <https://www.medicaltourismindex.com/>
11. Mohammad Hassan Al Harbi. How UAE became a medical tourism hub. Guls News, – 2018. URL: <https://gulfnnews.com/opinion/op-eds/how-uae-became-a-medical-tourism-hub-1.2239792>
12. Plan your travel to Dubai, the Healthcare city. Medical Tourism. URL: <https://dubailondonclinic.com/health-info/medical-tourism/>
13. Rohma Sadaqat. UAE set to become medical tourism hub. Khaleej Times, – 2018. URL: <https://www.khaleejtimes.com/business/local/uae-set-to-become-medical-tourism-hub>
14. Sheikh Saud bin Saqr Al Qasimi. Hub Healthcare: Medical Travel and Health Equity in the UAE. Ganji, S. Foundation for Policy Research,

– 2015. URL: <http://www.alqasimifoundation.com/admin/Content/File-7122015125423.pdf>

15. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Gulf Cooperation Council. Encyclopaedia Britannica, – 2019. URL: <https://www.britannica.com/topic/Gulf-Cooperation-Council>

16. The Growth of Medical Tourism in the UAE. SPI Group, – 2014. URL: <http://www.theintelligentsme.com/2014/10/the-growth-of-medical-tourism-in-the-uae/>

17. UAE Leads Globally in JCI-Accredited Organizations. Gulf News, – 2016. URL: <http://gulfnews.com/news/uae/society/uae-leads-globally-in-jci-accredited-organisations-1.1912671>

ПОДІЇ

*Інформаційний підрозділ
Наукового товариства студентів
та аспірантів імені Олександра Оглоблина*

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ САЛОН ПЕДАГОГІВ ВИХОВНОГО ЦИКЛУ В ОСТРОЗЬКІЙ АКАДЕМІЇ

*Виховання та навчання починаються з найперших років
існування і тривають до кінця життя.*

Платон

5 лютого поточного року в Національному університеті «Острозька академія» було проведено науково-методичний салон «Студентське та учнівське самоврядування: проблеми та перспективи співпраці».

Роль організаторів взяли на себе факультет міжнародних відносин та його Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина. Гостями заходу були педагогічні працівники виховного циклу (заступники директорів шкіл з виховної роботи, педагоги-організатори) Полонської міської об'єднаної територіальної громади (Хмельницька область).

При реєстрації кожен мав змогу отримати невеличку валентинку із «привітом» від відомих українських та світових діячів науки, культури та мистецтва. Серед них, можна було віднайти «джокера» та отримати приємні подарунки.

Із вітальним словом до учасників науково-методичного салону звернулися Алла Атаманенко, декан факультету міжнародних відносин, доктор історичних наук, професор та Назар Мартинюк, голова Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина.

Розпочалося зібрання теоретичним модулем, де студентами Академії було виголошено декілька змістовних доповідей про особливості та перспективи взаємодії студентського та учнівського самоврядування, їхні спільні та відмінні риси. Цікавими були пропозиції доповідачів про удосконалення роботи учнівських об'єднань

на прикладі організації різноманітних заходів, які вже давно є традиційними для НаУОА.

Заступник голови Братства спудеїв НаУ ОА, голова секції міжнародних відносин та світової політики вищезгаданого Наукового товариства, секретар студентської ради факультету міжнародних відносин, організатор молодіжної Моделі ООН в університеті, студент IV курсу спеціальності «Міжнародні відносини» Валерій МIRONЧУК зробив наголос на учнівському самоврядуванні в школі як першої сходинки вдалої реалізації активної особистості в закладі вищої освіти.

Перший заступник голови Наукового товариства імені О. Оглоблина, студент IV курсу спеціальності «Історія» Олександр Мартинюк розповів про свою участь в міжнародній студентській школі «Згадуючи конфлікти, думаючи про минуле: пишемо історію разом», наголосивши, що ідеї подібних проєктів слід використовувати та втілювати в закладі освіти будь-якого рівня.

Про те, що успішний школяр, який проявляє себе в організації та роботі учнівського самоврядування, продовжує розвивати свої здібності в університетському житті та як наслідок зростає свідомим та успішним громадянином держави із лідерськими якостями розповів Дмитро Свердлюк, голова студентської ради факультету міжнародних відносин, студент III курсу спеціальності «Історія та археологія».

Цікавим був психологічний тренінг, який провела кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри громадського здоров'я Наталія Кулеша.

У практичній частині учасникам салону було запропоновано виконати низку інтерактивних вправ, опрацювати результати анкетувань, побесідувати про те, чи не заважає активна громадська робота головній меті навчально-виховного процесу – здобуттю якісних та міцних знань, а головне чи шкільне та студентське самоврядування розвиває ключові життєві компетентності, допомагає вчитись упродовж життя.

Опісля відбулися дискусійні гойдалки. За круглим столом педагогічні працівники та студенти обговорили особливості організації самоврядування в школах та університетах. Опираючись на вже здобутий досвід, студенти вказали на те, що хотіли б змінити в роботі з учнями, висловили свої поради. Спілкування пройшло у дружній атмосфері.

Перерви між частинами методичного заходу також були цікавими та змістовними. Усі охочі мали змогу переглянути цікаві відеоролики та дізнатися, як їхнє ім'я звучить та пишеться японською мовою, завдяки студентці IV курсу спеціальності «Історія» Інні Костюкевич, а також побувати на екскурсії Острозькою академією.

Наприкінці було підбито підсумки роботи науково-методичного салону, обговорено його результати та ефективність, а його учасникам було видано сертифікати та книги-подарунки, які були люб'язно надані НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» НаУОА. З подячним словом від гостей звернулась головний спеціаліст відділу освіти, молоді та спорту виконавчого комітету Полонської міської ради об'єднаної територіальної громади Оксана Штаба.

Завершилося зібрання на дуже позитивній ноті – усі охочі мали змогу помилуватися гарними краєвидами та відвідати справжнє «лебедине озеро» біля острозької дамби, яке стало справжньою туристичною принадою цього сезону.

Організатори висловлюють щиру подяку відділу освіти, молоді та спорту виконавчого комітету Полонської міської ради об'єднаної територіальної громади, його методичному кабінету та усім, хто долучився до проведення заходу та плекають надію на подальшу плідну співпрацю.

Мартинюк Назар,

голова Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

Немирська Кристина,

заступник голови Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»

ВСЕУКРАЇНСЬКІ КОНКУРСИ УЧНІВСЬКОЇ ТА СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У 2018-2019 НАЧАЛЬНОМУ РОЦІ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

У 2018-2019 навчальному році Науковим товариством студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина спільно з кафедрою історії імені професора М. П. Ковальського, факультетом міжнародних відносин, НДЦ «Інститут досліджень української діаспори імені професора Любомира Винара» Національного університету «Острозька академія» було проведено три всеукраїнських конкурси для учнівської та студентської молоді:

- II Всеукраїнський конкурс «Закордонне українство: вчора, сьогодні, завтра»;
- Всеукраїнський конкурс-краєзнавча експедиція «стежинами рідного краю»;
- Всеукраїнський конкурс-мистецтвознавча експедиція «Історія порцеляни в об'єктиві дослідника».

Розглянемо їхню статистику та основні результати.

1. II Всеукраїнський конкурс «Закордонне українство: вчора, сьогодні, завтра»

Конкурс проходив з 26 грудня 2018 року до 5 березня 2019 року. Мета конкурсу полягала в популяризації діяльності закордонних українців, дослідженні постатей видатних представників українського зарубіжжя, збереженні історичної пам'яті та національно-патріотичному вихованню дітей та молоді. Участь в заході взяли здобувачі знань закладів загальної середньої, позашкільної та вищої освіти.

Усього було подано до розгляду 110 конкурсних робіт з 8 областей України. Переможцями було визнано 42 учасника, яким присуджено Дипломи I, II та III ступеня, а конкурсантів, чії роботи вирізнялися креативним підходом, відзначено Подяками.

Цікавими та оригінальними були роботи, які подали Полонська загальноосвітня школа I-III ступенів № 2 (Хмельницька область), Новоселицька загальноосвітня школа I-III ступенів (Хмельницька область), ОЗ НВК Асканія-Нова-гімназія Чаплинського району (Херсонська область), ОЗ Чаплинська спеціалізована школа I-III ступенів Чаплинської селищної ради (Херсонська область), Маріупольська загальноосвітня школа I-III ступенів № 19 (Донецька область), Харківський коледж Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» (Харківська область).

Конкурс став стимулом не лише для проведення наукових пошуків, а й для формування джерельної бази вивчення історії нашого зарубіжжя. Усі учнівські та студентські дослідження були різноманітні: наукові роботи, проекти та есе, твори, публікації в друкованих ЗМІ.

2. Всеукраїнський конкурс-краєзнавча експедиція «Стежинами рідного краю»

Географія заходу – 147 робіт із 13 областей України. Дипломами I, II, III ступеня та Подяками за оригінальність представлених досліджень було відзначено 79 робіт. Краєзнавчі пошуки – неймовірно цікава сфера наукових досліджень. Завдяки проведеному конкурсу школярами, вихованцями закладів позашкільної освіти та студентами було висвітлено насичену інформацію про видатних особистостей, історико-культурну спадщину та духовне життя рідного краю. Захопливими були роботи за напрямом «Мій рідний край в контексті історії України». Загалом, конкурсні роботи можна було подати в чотирьох номінаціях: «Краща наукова робота», «Краще наукове есе», «Кращий учнівський твір», «Краща публікація в друкованих ЗМІ». Подібний захід проводився нами вперше, тому ми і не очікували, що інтерес до нього буде настільки великим. Це ще раз доводить, що пізнання історії рідного краю є важливою і потрібною ділянкою сучасного освітнього процесу. Актуальними залишаються слова Максима Рильського: «Хто не знає минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає про славу своїх предків, той сам не вартий пошани».

3. Всеукраїнський конкурс-мистецтвознавча експедиція «Історія порцеляни в об'єктиві дослідника»

На конкурс було подано 73 роботи із 7 областей України. Дипломами I, II, III ступеня та Подяками було відзначено 18 робіт.

Хоча поточний навчальний рік добігає до свого логічного завершення, наше наукове студентсько-аспірантське об'єднання продовжує плідно працювати та розвиватись. Більшість переможців всеукраїнських конкурсів стали членами секції юних дослідників Наукового товариства студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина.

**ІНФОРМАЦІЯ ПРО СКЛАД КОЛЕГІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА СТУДЕНТІВ ТА АСПІРАНТІВ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА У ІІ СЕМЕСТРІ
2018-2019 НАВЧАЛЬНОГО РОКУ**

1. Мартинюк Назар Анатолійович, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова Наукового товариства, голова секції досліджень української діаспори.

2. Мартинюк Олександр Андрійович, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – перший заступник голови.

3. Немирська Кристина Ярославівна, студентка магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – заступник голови.

4. Лагода Оксана Павліна, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – секретар.

5. Симоненко Надія Леонідівна, студентка 2 курсу спеціальності «Міжнародні відносини» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – відповідальна за стратегічне планування.

6. Мирончук Валерій Федорович, студент 4 курсу спеціальності «Міжнародні відносини» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції міжнародних відносин та світової політики.

7. Фомін Олександра Володимирівна, студентка 3 курсу спеціальності «Регіональні студії» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції країнознавства та міжнародного туризму, керівник інформаційного підрозділу.

8. Зубицька Дарія Василівна, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції історії України.

9. Симонович Дмитро Володимирович, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції історіографії та джерелознавства.

10. Гаврилюк Денис Анатолійович, студент магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції вивчення Острогiани.

11. Поліщук Ірина Леондівна, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія» – голова секції історії мистецтва.

12. Приймак Назар Володимирович, учень 10 класу Полонської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 Полонської міської ради об'єднаної територіальної громади – голова секції юних дослідників, президент молодіжного клубу дослідників історії фарфору та фаянсу.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Закотюк Назарій Валентинович**, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

2. **Зубицька Дарія Василівна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова секції історії України Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

3. **Гаврилюк Денис Анатолійович**, студент магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова секції вивчення Острогiani Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

4. **Дідух Марина Юріївна**, студентка магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

5. **Карманчиков Володимир Володимирович**, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

6. **Косюк Інна Дмитрівна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

7. **Костюкевич Інна Сергіївна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

8. **Лагода Оксана Павліна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», секретар Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

9. **Мартинюк Назар Анатолійович**, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

10. **Мартинюк Олександр Андрійович**, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», перший заступник голови Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

11. **Немирська Кристіна Ярославівна**, студентка магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнарод-

них відносин Національного університету «Острозька академія», заступник голови Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

12. **Поліщук Ірина Леонідівна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова секції історії мистецтва Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

13. **Садовський Сергій Ігорович**, студент магістеріуму спеціальності «Історія та археологія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

14. **Симонович Дмитро Володимирович**, студент 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова секції історіографії та джерелознавства Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

15. **Ткачук Маріна Юліанівна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

16. **Фомін Олександра Володимирівна**, студентка 3 курсу спеціальності «Регіональні студії» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія», голова секції країнознавства та міжнародного туризму, керівник інформаційного підрозділу Наукового товариства студентів та аспірантів ім. О. Оглоблина.

17. **Цибро Анна Геннадіївна**, студентка 4 курсу спеціальності «Історія» факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія».

Наукове видання

TERRA INCOGNITA

студентський науковий журнал

Випуск 4

Головний редактор Мартинюк Н. А.
Відповідальний редактор Мартинюк О. А.
Відповідальний секретар Лагода О. П.
Відповідальна за випуск Немирська К. Я.
Упорядник Поліщук І. Л.
Комп'ютерна верстка Крушинської Н. О.
Художнє оформлення обкладинки Шишкіної Я. Г.

Контакти:

Наукове товариство студентів та аспірантів імені Олександра Оглоблина
факультету міжнародних відносин Національного університету «Острозька академія»
Адреса: 35800 вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл.,
e-mail: ohloblyn@oa.edu.ua

Формат 42х30/4. Ум. друк. арк. 7,09. Наклад 100 пр. Зам. № 32–19.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура «TimesNewRoman»

Оригінал-макет виготовлено у видавництві
Національного університету «Острозька академія»,
Україна, 35800, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи РВ № 1 від 8 серпня 2000 року.

Видавець О. О. Євенок,
м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А,
тел.: (0412) 422-106.

Свідоцтво ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua